

Proizvodnja doma

Vučković, Adrian

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:641940>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-04**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

Proizvodnja doma: teorijska konceptualizacija stanovanja s Henrijem Lefebvreom
Diplomski rad

Student: Adrian Vučković
Mentor: prof. dr. sc. Hajrudin Hromadžić
Zagreb, rujan 2023.

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Grad, urbano, l'habiter, habitat	4
3. Hegelijansko-marksistički korijeni lefebvreove teorije	10
4. Teorija produkcije prostora	17
4.1 Dijalektika prostora	19
4.2 Apstraktni prostor i prostor kao apstrakcija	23
4.3 Prostor doma kao diferencijalni prostor	25
5. Zaključak	28
Literatura	30
Sažetak	33

1. UVOD

Budući da je predmet izučavanja niza društvenih i humanističkih znanosti, od sociologije, etnologije i filozofije do arhitekture, urbanizma, ekonomije i dr., stanovanje kao istraživački interes odlikuje njegova interdisciplinarnost. Svaka disciplina i pripadajuća joj epistemologija, a tako i paradigmatičke različitosti, u svom fokusu imaju različita istraživačka pitanja, metodologiju, teorijski okvir i na koncu definiciju stanovanja čime se postavlja pitanje mogućnosti teoretiziranja stanovanja, kao i kreiranje koherentnog teorijskog okvira nužnog za istraživanje navedenog fenomena. Navedeni epistemološki pluralizam osamdesetih je godina supsumiran u stambene studije, specijaliziranu disciplinu s jasno određenim istraživačkim interesom i ciljevima znanstvenog rada kao takvog. Ciljevi stambenih studija odnosili su se, prije svega, na prikupljanje kvantitativnih podataka nužnih za kreiranje stambenih politika u određenim društveno-prostornim kontekstima. Uskogrudno definirani ciljevi i fokus na specifični društveno-prostorni kontekst rezultirali su onime što Kemeny (1992) naziva epistemičkim raskolom, odnosno dekonceptualizacijom i teorijskim truljenjem dinamičnih koncepata u statične deskriptivne kategorije (Kemeny prema O'Neill, 2008: 164-166). Kako bi promijenio postojeće stanje, u kojem su se stambene studije našle uslijed teorijskog truljenja, Kemeny u svojoj knjizi *Housing and Social Theory* (1992) iznosi ambiciozan zahtjev za teorijskim obogaćivanjem discipline tako da se autori vrte matičnim disciplinama u potrazi za odgovarajućim teorijama i konceptima, ne bi li ih primijenili na pitanje stanovanja. Iako je Kemenyjev prijedlog rezultirao teorijski osvještenijim istraživanjima, dio autora (Clapham, 2018; King, 2009; Somerville, 2018; Ruonavaara, 2017) počinje problematizirati mogućnost teoretiziranja stanovanja, ali i pitanje stanovanja kao istraživačkog interesa. Potonje se odnosi na višeznačnost pojma stanovanja te na njegovu ukorijenjenost u društvene strukture. U kontekstu ovih debata Ruonavaara ističe tri moguća tipa teoretiziranja stanovanja: 1) teorija stanovanja koja se odnosi na izgradnju sveobuhvatne teorije stanovanja i svih fenomena vezanih uz stanovanje, 2) teorije o stanovanju koje se odnose na primjenu teorijskih koncepata na pitanje stanovanja, odnosno ranije naveden Kemenyjev zahtjev za povratkom matičnim disciplinama i 3) teorije iz stanovanja koje podrazumijevaju stanovanje kao posebnu aktivnost i doživljaj te, prema tome, predlažu gradnju specifičnih teorijskih koncepata iz stanovanja (Ruonavaara, 2017: 3). Prvi tip teoretiziranja većina autora odbacuje kao ne-plauzibilan, dok Ruonavaara ističe *teorije o stanovanju* i *teorije iz stanovanja* kao pozitivan smjer kojim bi teoretiziranje o stanovanju trebalo krenuti (Ruonavaara, 2017: 13). Kako smo ranije definirali Kemenyjev zahtjev, odnosno teorije o stanovanju, preostaje nam definirati što bi podrazumijevale teorije iz stanovanja koje se, prije svega, očituju u fenomenološkom pristupu Petera Kinga. King uvodi distinkciju između politika stanovanja i prebivanja (eng. *dwelling*) kako bi upozorio na dominaciju stambenih politika u stambenim studijama i, sukladno tome, zanemarivanje prebivanja

koje je, prema njemu, ključno područje za izgradnju teorije iz stanovanja (King, 2009: 42)¹. Prebivanje je koncept usko vezan uz fenomenologiju Gastona Bachelarda i Martina Heideggera koji su problematizirali pitanje doma o čemu će više riječi biti u nastavku rada, dok ćemo ovdje istaknuti Kingovu definiciju prebivanja prema kojoj prebivanje podrazumijeva „situiranost, odnosno činjenicu da nas okolina prihvaća i da mi prihvaćamo okolinu. Dio toga je [...] *privatno prebivanje*, aktivnost u kojoj koristimo prebivališta da bismo zadovoljili vlastite interese do mjere kad nam prebivalište postaje značajno“ (King, 2009: 42).

U Kingovoj distinkciji između stambenih politika i prebivanja možemo uočiti poznati problem u sociologiji, ali i drugim znanostima, a to je mikro-makro dihotomija i mogućnost njezinog premošćivanja u teoriji. Poznata je činjenica da je jedno uvjetovano drugim, ali, barem u stambenim studijama, izostaje koherentan teorijski okvir za premošćivanje navedenog jaza. Privilegiranje jedne razine nužno podrazumijeva reduciranje i izostavljanje druge, kako u teoriji tako i u empirijskom radu, čime dolazimo do teme našeg rada, a to je ispitivanje mogućnosti korištenja teorije produkcije prostora Henrija Lefebvrea kao adekvatnog teorijskog okvira za konceptualizaciju stanovanja. No Lefebvreova teorija je sve samo ne set dostupnih koncepata za primjenu na pitanja prostorne i svakodnevne problematike, što zahtjeva kontekstualizaciju njegove teorije unutar debata marksističke misli dvadesetog stoljeća, ali i unutar sociološke i filozofske misli uopće. Njegova bogata akademska karijera trajala je gotovo cijelo dvadeseto stoljeće, za kojeg je objavio preko šezdeset knjiga i značajan broj članaka u kojima je na određeni način anticipirao brojne tematske blokove postmodernizma, bilo da je riječ o jeziku, vremenu, prostoru ili kulturi. Međutim, kad je postmodernistički pokret najavio kraj velikih narativa, Lefebvreova teorija ostala je inherentno politična i pod značajnim Marxovim utjecajem, koji uz Hegela i Nietzschea čini okosnicu njegove misli, o čemu je i pisao u *Hegel, Marx, Nietzsche ili kraljevstvo sjena*². Premda teorijski dubok, Lefebvreov dijalog s filozofskim pokretima dvadesetog stoljeća poput fenomenologije i egzistencijalizma kosio se sa službenim stavom, odnosno dogmom kako ju je u više navrata nazivao, francuske Komunističke partije čiji je dugogodišnji član i ideolog bio sve do izbacivanja 1958. godine. Kombinacija navedenih filozofskih i političkih utjecaja te činjenice da za svoje karijere „nije producirao, te je bio totalno antagonističan prema čvrstom i zatvorenom sistematskom pristupu koji bi se empirijski i teorijski lakše reproducirao“ (Kofman i Lebas, 1996: 38), razlog je njegove relativno slabe prihvaćenosti u dominantnim aka-

1 Iako se *dwellig* u hrvatskom najčešće prevodi kao stanovanje, u nastavku rada koristit će se prebivanje kako bi se ukazalo na fenomenološko i egzistencijalističko određenje pojma (Heidegger, Bachelard), ali i kako bi distinkcija između stanovanja shvaćenog u kontekstu stambenih studija i javno-političkom diskursu te stanovanja shvaćenog u širem, filozofijskom kontekstu, bila jasnija.

2 Uz Hegela, Marxa i Nietzschea u literaturi se kao uzor Lefebvreu često navodi Martin Heidegger (Elden, 2004b).

demskim tokovima, ali i odjeka njegove misli u zemljama globalnog juga, kao i među akterima društvenih pokreta inspiriranih Lefebvreovim idejama o prostoru i urbanom. Zbog svega navedenog, za cjelovito razumijevanje Lefebvreove teorije i pripadajućih joj koncepata nužno je uspostaviti dijalog filozofskih i socioloških ideja koje su uz sav Lefebvreov antagonizam prema istima bile ključne za konstrukciju vlastitih koncepata, ali i uzeti u obzir umjetničke i političke pokrete (ili sintezu istih kao u slučaju situacionizma), kao i *Zeitgeist* u kojem Lefebvre djeluje. Jedino će navedeni pristup omogućiti adekvatno razumijevanje Lefebvreove teorije, a nakon kojeg ćemo moći raspravljati o mogućnosti njenog korištenja u pitanju stanovanja. Zbog navedene specifičnosti Lefebvreove teorije, raspravu ćemo započeti prikazom njegovih ideja o prebivanju koje se, prije svega, očituju u njegovom korištenju pojmova *habitat* i *l'habiter* koje koristi pod utjecajem Heideggerove i Bachelardove fenomenologije, ali i kritike Descartesove filozofije i specijalizacije niza znanstvenih disciplina i povezane joj fragmentacije znanja³. Imajući u vidu dominantne teorijske i prostorne pojavnosti druge polovice dvadesetog stoljeća, omogućit će se razumijevanje načina na koji je Lefebvre kreirao svoju teoriju u izvornom društveno-povijesnom kontekstu, čime će se postaviti temelji za shvaćanje teorije produkcije prostora i njenu potencijalnu primjenu na pitanje obitavanja, ali i stanovanja kao takvog. Međutim, navedeni problemi koje interpretacija Lefebvreovih teorija i koncepata sa sobom nose, zahtijevaju sinkronijsko i dijakronijsko čitanje njegova opusa (Kofman i Lebas: 1996, Schmid: 2014) zbog čega je nužno *Produkciju prostora* smjestiti u širi kontekst Lefebvreove kritike svakodnevnog života i dotaknuti se specifičnosti Lefebvreove dijalektike, ali i pitanja otuđenja, apstrakcije, totalnog čovjeka i drugih pojmova o kojima iscrpno piše u tri toma *Kritike svakodnevnog života* i kojima se vraća tijekom cijele intelektualne karijere.

3 Budući da se u literaturi pojmovi *l'habiter* i *habitat* prevode različitim terminima smatramo plauzibilnim koristiti izvorne pojmove.

2. GRAD, URBANO, L'HABITER, HABITAT

Lefebvre u svom bogatom opusu nije razvio koherentnu teoriju stanovanja, barem ne onakvu kakva se danas kreira u kontekstu stambenih studija. Razlog tomu ne treba tražiti u Marxovom i Engelsovom tretiranju stambenog pitanja sekundarnim ili subordiniranom centralnom problemu, a to je odnos grada i sela i mogućnost nadilaženja njihove opozicije (Lefebvre, 2016: 96), već u činjenici da je stanovanje dio Lefebvreovih općentijih rasprava o prostoru i urbanom. Ipak, u pojedinim radovima možemo pronaći tragove promišljanja stanovanja koje uglavnom, koristi kao proširenje svoje *Kritike svakodnevnog života*, odnosno njenu primjenu na pitanje prostora i urbanizma, kao i njihov odnos s kapitalizmom u francuskom kontekstu u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Iako je u anglofonskim interpretacijama Lefebvreovih teorija prostora i urbanog prihvaćen stav da je riječ o visoko-apstraktnim teorijama koje je gotovo nemoguće empirijski primijeniti (Schmid, 2014), upravo su studije stanovanja koje je Lefebvre provodio na Institutu za urbanu sociologiju (*Institut de Sociologie Urbaine*) i bogata empirijska građa koja je u njima prikupljena formirale Lefebvreov pristup stanovanju i uvelike utjecale na kreiranje *teorije produkcije prostora* (Stanek, 2011). U ovom kontekstu treba istaknuti *Predgovor studiji habitata paviljona* (2017), ali i poglavlja *Industrijalizacija i urbanizacija* objavljeno u *Pravu na grad* (1996) te *Razine i dimenzije* objavljeno u *Urbanjoj revoluciji* (2003) jer se kao glavna tema u njima može iščitati nastanak i kritika *habitata* kao i odnos ovog koncepta s konceptom *l'habiter*.

Razvoj navedenih koncepata odvija se u dijalogu s fenomenologijom Gastona Bachelarda i Martina Heideggera koji su se u svojoj filozofiji bavili pitanjem poetskog obitavanja te odnosom doma i ljudskog bitka. Ovaj dijalog nije bez svojih kontroverzi. Poznata je činjenica da je Lefebvre bio zainteresiran za kasne Heideggerove tekstove (Jevtić, 2017: 49), prije svega za njegova predavanja *Building, Dwelling, Thinking* i *Poetically Man Dwells*, no ostaje upitno u kojoj je mjeri aproprijacija Heideggerove filozofije doista utjecala na kreiranje Lefebvreovih koncepata. Ovdje valja istaknuti kako pojedini autori (Elden, 2004b; Kofman i Lebas, 1996) ističu kako je Heidegger jedan od filozofa 20. st. s kojim se Lefebvre najviše bavi te da je on autor kojeg je potrebno dodati trijadi utjecaja Hegel, Marx, Nietzsche, ali i da se Lefebvreova teorija može smjestiti, kako Elden (2004b) tvrdi, između Marxa i Heideggera. Međutim, ova argumentacija naišla je na oštru kritiku u kojoj je Heideggerov utjecaj, zbog Lefebvreove pogrešne interpretacije, proglašen onim nepoticaјnim u Lefebvreovoj teoriji (Waite, 2008)⁴. Kako bi donošenje konačnog suda u ovoj debati zahtijevalo detaljnije razumijevanje filozofske tematike,

4 Vidi više o navedenoj debati u Waite, G. Lefebvre without Heidegger: „Left-Heideggerianism“ qua contradictio in adiecto. U: Goonewardena, K. i dr. (ur.), *Space, Difference, Everyday Life*. New York: Routledge i Elden, S. (2004). *Between Marx and Heidegger: Politics, Philosophy and Lefebvre's The Production of Space*. Antipode. 36 (1). 86-105.

u nastavku rada držat ćemo se onih Heideggerovih ideja koje Lefebvre koristi u svojim raspravama o obitavanju, a koje se, prije svega, odnose na ranije navedena Heideggerova predavanja.

Pojam *l'habiter* možemo povezati s onim što Heidegger, pozivajući se na Hölderlina, naziva poetskim življenjem, uz opasku da se Lefebvreova uporaba koncepta razlikuje po tome što je, za razliku od egzistencijalističkog određenja pojma, inherentno društvena. *L'habiter* podrazumijeva aktivno sudjelovanje u životu zajednice, grada ili sela (Lefebvre, 1996: 76). Ovime je grad shvaćen kao umjetničko djelo, odnosno kao *oeuvre*, te je rezultat kreativne prakse proizašao iz uporabne vrijednosti. *Habitat*, s druge strane, označava reducirano i funkcionalno življenje, odnosno ograničavanje ljudi na niz bioloških činova i zatvaranje ljudi u kutije ili ono što Le Corbusier naziva stambenim strojevima (Lefebvre, 2003: 81). Međutim, kako bismo adekvatno razumjeli navedene pojmove i njihovu ulogu u Lefebvreovoj *kritici* potrebno ih je smjestiti u povijesni kontekst u kojem oni nastaju, zbog čega smatramo prihvatljivim u kratkim crtama iznijeti Lefebvreov opis dijalektičkog odnosa industrijalizacije i urbanizacije, kao i prostornih manifestacija koje ovaj odnos sa sobom nosi.

Ovisno o načinima proizvodnje u danim historijskim uvjetima, moguće je razlikovati nekoliko tipova gradova koji su prisutni u pred-modernom razdoblju, a to su, tvrdi Lefebvre modificirajući Marxovo razlikovanje navedenih tipova, antički, orijentalni i srednjovjekovni grad (Lefebvre, 1996: 65). Ono što je zajedničko ovim tipovima grada je činjenica da su oni djelo nastalo iz njihove inherentne demokratičnosti proizašle iz dominacije uporabne vrijednosti:

oni su centri društvenog i političkog života gdje ne samo da je akumulirano bogatstvo, već i znanje, tehnologija te umjetnička djela. Grad je kao takav djelo, karakteristika u kontrastu s nepovratnom tendencijom prema novcu i trgovini, prema razmjeni i proizvodima. Zapravo, djelo je uporabna vrijednost, a proizvod razmjenska vrijednost.

(Lefebvre, 1996: 66)⁵

Nakon što je bogatstvo, posredstvom bankarskog sustava, postalo mobilno, konstituirala se mreža gradova, odnosno urbani sistem u kojemu svaki grad čini zatvoreni i samostalni sustav (Lefebvre, 1996: 67). Ipak, grad u ovom periodu i dalje čuva organski karakter zajednice, iliti Durkheimovu mehaničku solidarnost, koji se translacijom iz seoskog načina života počinje manifestirati u gildama, ali i koji dozvoljava konfrontaciju suprotstavljenih klasa koja jača osjećaj pripadnosti i uvelike doprinosi zajedničkom kre-

5 Termin djelo koristi se kako bi se ukazalo na distinkciju između određenog prostora kao rezultata demokratičnosti i uporabne vrijednosti, gdje je specifičnost njegovo esencijalno svojstvo, te proizvoda kao rezultata kvantitativne reprodukcije proizašle iz razmjenske vrijednosti lišenog takve specifičnosti.

iranju grada kao djela (Lefebvre, 1996: 67). Ono što slijedi u navedenim historijskim uvjetima je, tvrdi Lefebvre, određeni diskontinuitet između danih uvjeta i industrijalizacije u povojima koja zahtjeva fundamentalno različitu organizaciju društvenog, političkog i ekonomskog života, kao i prostornih pojavnosti koje su predmet našeg interesa. Dok su se obrtništvo i poljoprivreda u srednjovjekovnom ili političkom gradu formirali u njegovom centru ili neposrednoj blizini, novonastala industrija formira se izvan gradova u blizini raznih izvora energije (Lefebvre, 1996: 68). Industrija može postojati bez pred-modernog tipa grada, ali to može samo konstituiranjem aglomeracija u kojima se karakteristike urbanosti pogoršavaju ili aproprijacijom starih centara i (ekonomske) mreže gradova (Lefebvre, 1996: 69). U historiografskoj analizi industrijalizacije i urbanizacije važno je, kako ističe Lefebvre, imati na umu *dvojaki* ili *dijalektički* karakter navedenog procesa zato što „dva aspekta ovog nerazdvojitog procesa imaju jedinstvo, ali je, ipak, riječ o konfliktnom procesu“ (Lefebvre, 1996: 69). Ovaj proces može se objasniti pojmom implozija-eksplozija grada koji se očituje u sve većem pritisku na gradske centre (implozija), čime urbana populacija doživljava zabrinjavajuću gustoću naseljenosti uslijed čega dolazi do širenja takozvane urbane tkanine (eksplozija) diljem teritorija neovisno o nacionalnim granicama (Lefebvre, 1996: 71). Uz očiglednu prostornu manifestaciju širenja urbane tkanine na umu valja imati i društvene promjene koje njeno širenje povlači. Ovdje bismo mogli povući analogiju s Wirthovim esejom *Urbanizam kao način života* (1938) ili Simmelovim (2001) zapisima o karakteristikama života u velegradu, međutim, ono što Lefebvreu zanima u analizi navedenog procesa, uz prostorne manifestacije koje sa sobom nosi, jest širenje specifičnog društvenog i kulturnog života kojim se, tamo gdje je urbana tkanina bačena, širi ono što naziva *urbanim društvom*, a koje se očituje u prihvaćanju elemenata nužnih za konstituiranje i reprodukciju kapitalizma, ili, ako se poslužimo lefebvreijskom terminologijom, *birokratskog društva kontrolirane potrošnje*. Jedan od nužnih elemenata je svakako urbana racionalnost koja se, prije svega, očituje u ideologiji urbanizma kao i davanju primata tehnokratskim rješenjima. Lefebvre izvor (urbane) racionalnosti, kao i Heidegger, vidi u Descartesovoj ontologiji, točnije u dihotomiji *res extensa* i *res cogitans* te njegovom mišljenju da se pitanje prostora rješava njegovom translacijom u nešto kalkulatívno, kvantitativno i mjerljivo u čemu tehnologija igra važnu ulogu (Elden, 2004a: 92). U Descartesovoj filozofiji, paradigma znanja nije ukorijenjena u osjetilnim dokazima i iskustvu tijela, već u apstraktnim matematičkim propozicijama gdje su aksiomi locirani u mentalnom prostoru nadziranom od racionalnog uma, odnosno poznatog *cogita* (Gardiner, 2000: 75). Stoga se može tvrditi da je upravo kartezijsko shvaćanje prostora, kao nečeg kvantitativnog i mjerljivog uz promjene koje sa sobom nosi primitivna akumulacija kapitala i s njome povezane industrijalizacija i urbanizacija, omogućilo izoliranje *l'habitera* iz grada kao totaliteta, odnosno izum *habitata* (Lefebvre, 1996: 77). Detaljnija kritika kartezijskog prostora bit će iznesena u nastavku rada, dok

će se sad pobliže objasniti na koji način je *l'habiter* izoliran iz totaliteta grada te koje su implikacije navedenog procesa izolacije.

Kako bi se *l'habiter* izolirao, bilo je potrebno uvesti koncept *habitata*. Do izuma *habitata* obitavanje (eng. *to inhabit*) je podrazumijevalo sudjelovanje u društvenom životu grada, zajednice ili sela (Lefebvre, 1996: 77). Krajem 19. stoljeća ova funkcija izolirana je iz grada kao kompleksne cjeline kako bi se projicirala iznad zemlje te pritom signficirala društvo za koje pruža ideologiju i praksu (Lefebvre, 1996: 77). U ranije navedenom kontekstu industrijalizacije ovaj se proces u prostoru manifestirao u izgradnji prigradskih naselja, ali i, tvrdi Lefebvre, u pojavi nove društvene uloge, vlasnika (stambenog) prostora. Posljedice koja su ova dva procesa imala za proletarijat su dvojake. Prvo, izum vlasništva nad stambenim prostorom i parcelama omogućio je špekulaciju nekretninama čime proletarijat ulazi u hijerarhiju bitno različitu od one na radnom mjestu, a jednom protjeran iz gradskog centra i lišen kreativnog kapaciteta, proletarijat gubi osjećaj grada kao djela (Lefebvre, 1996: 77). Drugo, uspjeh navedene operacije označio je ideološko i praktično skretanje fokusa s problema proizvodnje na probleme svakodnevnog života i potrošnje (Lefebvre, 1996: 77). Prostorne manifestacije kojima Lefebvre potkrjepljuje svoje tvrdnje, ali i kojima ih revidira i nadograđuje, su prigradska naselja i za njih karakteristične privatne kuće, kao i nova stambena naselja kolektivnog tipa⁶. U oba slučaja riječ je o *habitatu* iako se prakse stanovanja u navedenom tipu stambenog prostora manifestiraju na različite načine. Dok za nova stambena naselja tvrdi da su produkt državne racionalnosti i ostvareni *habitat* u punom smislu riječi zbog činjenice da su stanovnici u njima lišeni mogućnosti intervencije u prostor, odnosno nemogućnosti poetskog obitavanja, stanovnici privatnih kuća imaju limitiranu mogućnost kreativne intervencije u prostor i njegove aproprijacije čime se u tragovima nazire mogućnost poetskog obitavanja (Lefebvre, 1996: 79; Lefebvre, 2017: 131).

Ako se čini da nije ponuđena definicija *l'habitera* i obitavanja to je zato što ona, koliko je autoru ovog teksta poznato, nije ni iznesena u dostupnim tekstovima. To je čest slučaj s Lefebvreovim konceptima koji zahtijevaju stalnu interpretaciju i re-interpretaciju, ali i činjenice da je navedeni koncept teško definirati iz pozicije pozitivistički orijentiranih disciplina poput sociologije, arhitekture ili urbanizma. Kao pokušaj definiranja *l'habitera* može biti poticajno kazati što on nije ili, ako se poslužimo hegelijanskom dijalektikom, ukazati na njegovu negaciju, a to je zasigurno koncept *habitata*. U kontekstu u kojem je izumljen, kao i u relaciji s kartezijskim poimanjem prostora, *habitat* bismo mogli definirati kao prostor koji zadovoljava temeljne biološke funkcije, što je i izneseno u *Urbanjoj revoluciji* gdje stoji da je:

6 U francuskom kontekstu tip privatne kuće naziva se *banlieue pavillonnaire* ili skraćeno *pavillon*, dok se za nova kolektivna naselja koristi termin *nouveaux ensembles* kojima su lokalni ekvivalenti primjerice Novi Zagreb, Split 3 i dr.

pred kraj 19. st. urbana misao (ukoliko ju se može tako karakterizirati), snažno i nesvjesno redukcionistička, potisnula pojam obitavanja u stranu i doslovno ga zatvorila zgradama. Umjesto toga, odlučila se za „habitat“, pojednostavljenu funkciju koja limitira ljudska bića na pregršt osnovnih činova: hranjenje, spavanje i reprodukciju. Za ove se elementarne funkcionalne radnje ne može reći ni da su životinjske. Životinjskost je u svojoj spontanosti mnogo kompleksnija.

(Lefebvre, 2003: 81)

Kao što je ranije navedeno da je *l'habiter* izoliran iz grada kao totaliteta, mogli bismo reći, slijedeći Lefebvreovu oštru kritiku fragmentiranih znanosti, da je pitanje obitavanja i stanovanja izolirano iz (znanstvene) spoznaje o urbanom koja, ako smo dosljedni hegelijansko-marksističkoj paradigmi, doista jest totalitet. Kad je riječ o stanovanju, valja se sjetiti Kemenyjevog (1994) upozorenja na problem izoliranja stanovanja iz širih strukturnih uvjeta, no budući da je riječ o autoru strukturalističke provenijencije prema kojoj je dobro poznat Lefebvreov antagonizam, umjesto problematiziranja širih strukturnih uvjeta i njihovih odnosa sa stanovanjem, a sve kako bi se izbjegla fetišizacija koncepta strukture, prikazat će se Lefebvreov koncept razine i trijada G-M-P (globalna, miješana, privatna razina urbanosti)⁷. Budući da je pitanje stanovanja u fokusu ovog rada, samo će se kratko, radi lakše rasprave, iznijeti karakteristike G i M razine. Razina G je razina vršenja (političke) moći dvjema strategijama: neoliberalizmom, koji maksimizira privatnu inicijativu, i neo-dirigizmu koji svojim naglaskom na urbanom planiranju promovira intervenciju specijalista, tehnokrata i državnog kapitalizma te kao takva smješta najapstraktnije, ali nužne odnose poput kapitalističkih tržišta i politike prostora (Lefebvre, 2003: 78-79). Razina M je miješana ili medijacijska razina, odnosno razina grada nakon što se iz nje izvuku svi elementi G i P razine (Lefebvre, 2003: 80). Preostaje nam objasniti razinu P iliti *privatnu* razinu za koju Lefebvre ističe kako je često pogrešno smatrana jednostavnom i nevažnom, a kojoj je sastavni dio stanovanje, ili odnos pojmova *l'habiter* i *habitat*. Kako je ranije prikazana Lefebvreova argumentacija načina na koji je *l'habiter* izoliran iz grada te kako je potisnut ne bi li se ostavilo mjesta diktaturi *habitata*, preostaje nam prikazati njegovu epistemološku debatu u kojoj problematizira ulogu fragmentiranih znanosti, uključujući i sociologiju, u spoznaji i rekonstrukciji obitavanja. Lefebvre kritizira pozitivizam i tvrdi da je odbacivanje filozofske spekulacije iz potrage za novim dimenzijama „ljudskog fenomena“ rezultiralo površnosti koja je povezana s prevlašću

⁷ Iako je mnogo toga u strukturalizmu smatrao problematičnim, Lefebvreov antagonizam spram strukturalizma odnosi se, prije svega, na njegovu raspravu s Althusserom i njegovim strukturalnim marksizmom. Althusserov „znanstveni marksizam“ smatrao je Lefebvreovu inačicu marksizma nerealnom i idealističkom, dok je Lefebvre za Althusserov strukturalni marksizam tvrdio da on oslanjanjem na strukturalističku tautologiju, koja pretvara ne-znanost u znanost, izbjegava konkretne probleme kao što su primjerice gradovi, proizvodnja prostora i dr. (Kurzweil, 2017: 185-190).

tehnoloških i znanstvenih problema (Lefebvre, 2017: 121). Svoju argumentaciju bazira na navedenom dijalogu s Heideggerom, ali i daje konkretne prijedloge glede sociološke analize obitavanja koja je usklađena s njegovim projektiranjem sociologije svakodnevnog, što je detaljnije izneseno u drugom tomu *Kritike svakodnevnog života: Temelji za sociologiju svakodnevice*. U svom dijalogu s Heideggerom, Lefebvre iznosi njegovu tvrdnju prema kojoj je „stan izgrađen na temeljima ekonomskog i tehnološkog diktata jednako udaljen od doma koliko je i jezik strojeva udaljen od poezije“ (Lefebvre, 2017: 122). Svjestan Heideggerovog idealizma, Lefebvre upozorava da je riječ o nostalgичnoj i atavističkoj kritici upućenoj s desnice, ali da je, unatoč tome, Heidegger uveo problematiku prostora (Lefebvre, 2003: 82). Ovime moramo, iz dužnosti prema disciplini iz koje pristupamo fenomenu stanovanja, postaviti pitanje što nam filozofija može ponuditi? Prvo, oblik radikalne kritike, a zatim i radikalnu kritiku fragmentiranih znanosti kao takvih, gdje će radikalna kritika definirati metodološki i teorijski relativizam, kao i epistemološki pluralizam te će umjesto konstruiranja modela, kritička refleksija omogućiti orijentaciju koja otvara putove i otkriva horizonte (Lefebvre, 2003: 66).

Otvorenost k mogućem i utopijskoj drugosti jedan je od lajtmotiva svih Lefebvreovih teorijskih uvida, ali i kritičke teorije kao takve, no preostaje nam ispitati ima li suvremena sociološka teorija mjesta za Lefebvreovu kritičku misao i nekonvencionalne metode izgradnje teorijskih blokova, poput primjerice, metode transgresije koja je epistemološki temelj *Urbane revolucije*, ali i *Produkcije prostora* gdje se ova metoda, prije svega, očituje u mogućnosti ostvarenja diferencijalnog prostora. Kako bi se dosljedno prikazala Lefebvreova teorija i otvorila mogućnost argumentaciji o nužnosti njenog korištenja u suvremenim prostornim uvjetima, kao i rekonstrukciji utopijskih projekata, nužno je secirati osnovne epistemološke postavke i prikazati naizgled zastarjele, ali u lefebvreijanskoj misli nužne koncepte poput alijenacije i njene Lefebvreove interpretacije. Stoga će se rasprava o teoriji produkcije prostora započeti prikazom Lefebvreove dijalektike, njenom distinkcijom od Hegelove i Marxove dijalektičke metode, kao i prikazom koncepta alijenacije i mogućnosti njenog dijalektičkog nadilaženja u Lefebvreovoj teoriji, ne bi li čuvena prostorna trijada, ali i historijski i transgresivni razvitak prostora od *apsolutnog* prema *diferencijalnom* prostoru bio jasniji. Nakon iznesenih pojedinosti teorije produkcije prostora, raspravljat će se o mogućnosti njene primjene, kako u kritici i demistifikaciji suvremene (prostorne) zbilje tako i u njenoj ulozi u arhitekturi, urbanizmu i urbanoj sociologiji, a sve s ciljem otvaranja mogućnosti proizvodnje *doma* i rekonstrukcije *l'habitera*.

3. HEGELIJANSKO-MARKSISTIČKI KORIJENI LEFEBVREOVE TEORIJE

Neupitan je utjecaj Hegelove i Marxove teorije, ili hegelijanskog marksizma kojeg je zastupao u svojoj intelektualnoj karijeri, na Lefebvreovu misao. Stoga bilo koja rasprava o odrednicama navedene paradigme mora uzeti u obzir pitanja dijalektičke metode i alijenacije. Upravo su ta pitanja građevni blok Lefebvreove teorije te ih, prema tome, smatramo ključnim za njeno razumijevanje. Lefebvreovo bavljenje Hegelovom filozofijom seže u same početke njegovog intelektualnog sazrijevanja kad je u interakciji s nadrealističkim pokretom, koji je tražio adekvatni teorijski okvir za kritiku tada hegemonijske kartezijanske filozofije, upoznat s Hegelovom filozofijom (Gardiner, 2000: 73). Kroz angažman s Hegelovom filozofijom Lefebvre upoznaje Marxa, u njegovoj mladenačkoj i humanističkoj fazi, posebice *Ekonomsko-filozofske rukopise 1844.* i pitanje alijenacije koje je smatrao centralnim u Marxovoj filozofiji⁸. Specifično shvaćanje dijalektike i alijenacije početak su brojnih Lefebvreovih teorijskih i empirijskih uvida te su kao takve epistemološki korijen njegove kritičke teorije, bilo da je riječ o kritici kapitalističke svakodnevice ili „lijevoj“ kritici realno-egzistirajućih socijalizama. U nastavku će ukratko biti iznesene osnovne crte Marxove teorije alijenacije i Hegelove dijalektičke metode, dok će se detaljnije baviti Lefebvreovom interpretacijom i implementacijom istih u njegov kritički projekt.

Koncept alijenacije pronalazimo u Marxovim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* gdje se, za razliku od idealističkog određenja pojma svojstvenog Hegelovoj filozofiji, koncept koristi za objašnjenje empirijske realnosti, prije svega za analizu uvjeta rada. U tom kontekstu valja istaknuti Marxovo shvaćanje alijenacije prema kojemu ona podrazumijeva:

- a) alijenaciju radnika od proizvoda rada gdje proizvod rada postaje *objektifikacija* samog rada;
- b) alijenaciju od proizvodne aktivnosti kao takve gdje rad postaje izvanjski radniku;
- c) alijenaciju čovjeka od njegove ljudskosti;
- d) alijenaciju čovjeka od drugog čovjeka i zajednice gdje se na druge gleda istim alijenirajućim značajkama

(Marx prema Elden, 2004a: 42).

Ono što treba imati na umu prilikom rasprave o Marxovoj teoriji alijenacije je činjenica da, kod filozofskih pitanja poput, primjerice, pitanja samo-alijenacije, Marx ne daje konkretne odgovore čime je sam koncept naišao kako na kritiku, tako i na (re)

⁸ Poznat je Lefebvreov antagonizam prema podjeli Marxova opusa na tzv. mladenačku i zrelu fazu, budući da je pitanje alijenacije smatrao centralnim za razumijevanje Marxova opusa. Vidi više u *Hegel, Marx, Nietzsche: Or the Realm of the Shadows*.

interpretaciju. Glede pitanja samo-alijenacije, mora se istaknuti teorijski prilog Gaje Petrovića (1963) ovom pitanju. Petrović se pita, uz pretpostavku da samo-otuđeni čovjek nije čovjek, odnosno da ne-otuđeni čovjek jest čovjek, što ta tvrdnja, u kontekstu Marxove filozofije implicira. Odgovor koji daje jest da čovjek jest čovjek onda kad ne postoji raskol između njegove esencije i njegovog činjeničnog postojanja i, suprotno, da čovjek nije čovjek kad postoji raskol između njegove esencije i činjeničnog postojanja. Međutim, ovaj odgovor koji daje u svrhu teorijske rasprave ne zadovoljava budući da nije odgovoreno na pitanje što je čovjekova esencija. U duhu Marxove filozofije, tvrdi Petrović, „čovjekova esencija može se promišljati kao historijski kreirana ljudska mogućnost“ (Petrović, 1963: 422). Prema tome, (samo) otuđeni čovjek je čovjek otuđen od svojih historijski kreiranih mogućnosti. Iz navedene tvrdnje možemo zaključiti kako alijenacija nije inherentna samo kapitalističkim društvima, već je ona proces prisutan i u društvima realno egzistirajućih socijalizama:

Marx nikad nije limitirao sferu alijenacije na kapitalizam i nikad nije sugerirao da će socijalizam ili proleterske revolucija dovesti do apsolutnog i neposrednog kraja alijenacije. Alijenacija ustraje, ili se čak ponovno rađa u novim oblicima, zajedno sa svojim kontradiktornim procesima, procesom de-alijenacije

(Lefebvre, 2014: 85).

Iako Marxovo shvaćanje alijenacije daje primat alijenaciji u radnim odnosima i socio-ekonomskim kontekstima, odnosno u bazi u klasičnom marksističkom shvaćanju, njegovo općenitije shvaćanje alijenacije odnosi se na alijenaciju ljudi od sebe samih, kao i alijenaciju od drugih ljudi zato što su povijesno uzrokovani društveni uvjeti odgodili ekspresiju ljudskog potencijala, odnosno mogućnosti koje ljudi imaju za kreativan i produktivan rad, a upravo je ovo shvaćanje alijenacije ono što Lefebvre smatra centralnim u Hegelu i Marxu (Highmore, 2002: 120). Jedan od Lefebvreovih doprinosa teoriji alijenacije svakako je taj što je, suprotno Marxu, proširio pitanje alijenacije van ekonomske sfere, u svakodnevicu. Kad je riječ o Lefebvreovim doprinosima teoriji alijenacije, a koji su bitni za pitanje (otuđenog) doma, treba razjasniti pojam *totalnog čovjeka* i pitanje *apstrakcije*.

No prije nego se započne rasprava o konceptu *totalnog čovjeka* i njegove uloge u Lefebvreovoj teoriji alijenacije, mora se definirati uloga svakodnevice u njegovom opusu. Svakodnevicu smatra mjestom gdje ulazimo u dijalektički odnos s izvanjskim prirodnim i društvenim svjetovima u neposrednom i dubokom smislu, kao i mjestom u kojem su esencijalne ljudske želje, moći i potencijali inicijalno formulirani, razvijeni i realizirani na ispravan način (Gardiner, 2000: 75-76). Ona je totalni fenomen, međutim, treba napomenuti kako Lefebvre svakodnevicu smatra otuđenom:

alijenacija je ogolila život svega onoga što je omogućavalo njegovoj krhkosti radost i mudrost. Znanost i moć su stečene, ali po cijenu žrtve (toliko toga da je sama ideja ljudske žrtve bila esencijalna faza u čovjekovom napretku!). Čovjek je, ogoljen i projiciran izvan sebe, bio i ostao na milost i nemilost sila koje dolaze od ljudi i nisu ništa nego li ljudsko, ali su rastrgane i dehumanizirane. Ova alijenacija bila je ekonomska (podjela rada, privatno vlasništvo, formacija ekonomskih fetiša: novac, roba, kapital); politička (formacija države); ideološka (religija, metafizika, moralne doktrine). Također je bila filozofska: primitivni čovjek, jednostavan, živi na istoj razini kao i priroda, podijeljen je na subjekt i objekt, formu i sadržaj, prirodu i moć, stvarnost i mogućnost, istinu i iluziju, zajednicu i individualnost, tijelo i svijest

(Lefebvre, 2014: 269).

Vidimo kako je Lefebvre u svojoj teoriji alijenacije, zajedno s Engelsom koji ovu misao razvija u *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države*, advokat tzv. ne-alijeniranog stanja, prema kojemu alijenacija nije strukturni uvjet čovjekova postojanja, već je ona karakteristika samo jedne povijesne etape ljudskog razvoja (Petrović, 1963: 423-424). Međutim, unatoč prepoznavanju ne-alijeniranog stanja u pred-modernim društvima, Lefebvre ne napada modernu konzervativnom kritikom, već u skladu sa svojom dijalektičkom metodom u njoj prepoznaje represivne i emancipacijske odlike. Kako ističe Gardiner, „kontradikcije između materijalnog i tehnološkog potencijala za slobodom, kao i objektivni efekti alijenacije, najizraženije su u kapitalizmu, ali je u njemu po prvi put u ljudskoj povijesti vidljiva mogućnost transformacije društvenog postojanja (Gardiner, 2000: 77). Alijenaciju, prema Lefebvreu, moramo shvatiti kao nemogućnost potpunog razvoja i opstrukciju mogućeg, a ne kao gubitak prošlog bogatstva (Lefebvre prema Wilson, 2013: 372). Sukladno tome, mogućnost radikalne de-alijenacije društvenog života te ostvarenje ljudskog bitka ono je što Lefebvre, pod utjecajem Hegelove filozofije, naziva *totalnim čovjekom*. Ključnu ulogu u ovom procesu neće odigrati revolucionarni prevrat već, u skladu s Nietzscheovom filozofijom, kreativnost. Upravo je kombinacija navedene trijade filozofskih utjecaja Hegel-Marx-Nietzsche i umjetničkih pokreta 20. st., nadrealizma i dadaizma s kojima je bio u dijalogu, omogućila Lefebvreu kreiranje pozicije koja, prema Highmoreu (2002), privilegira kreativnost u transformaciji svakodnevnog života.

Transformacija svakodnevnog života je, prije svega, politički projekt, no važnu ulogu u tom projektu igra kritika, odnosno demistifikacija buržajske ideologije. U kontekstu Lefebvreova teorijskog projekta, pojam alijenacije postaje kritička alatka kojom analizira pojavnosti koje sa sobom nosi kako razvoj kapitalizma, tako i povezani mu procesi industrijalizacije i urbanizacije, ili, ako induciramo navedene procese, moderna. Imajući to na umu, nužno je istaknuti kako se Lefebvreova elaboracija alijenacije na najopćenitijoj razini odnosi na, kako to naziva Goonewardena, *volju za apstrakcijom* koja

se očituje u kapitalističko-industrijskoj racionalnosti (Goonewardena, 2008: 128). Nastavno na ranije navedeno pred-alijenirano stanje, jedna od karakteristika svakodnevnog života pred-modernih društava je ta da svakodnevica nije bila parcijalizirana i rastavljena na niz specijaliziranih aktivnosti. Tradicionalni (pred-alijenirani) svakodnevni život, prema Lefebvreu, karakterizirala je odsutnost diferencijacije niza aktivnosti iz svakodnevice kao takve. Prema tome, „*alijenacija* se pojavljuje kao *historijski* proces degradiranja i gubitka ljudskog obilja zahvaljujući dvostrukom kretanju separacije i apstrakcije: s jedne strane separacija društvenog i ljudskog koja kulminira u podjeli rada i specijalizaciji sfera ljudske aktivnosti i, s druge strane, sve većom apstrakcijom ljudskih akcija ogoljenih od žive supstance u korist znakova i simbola“ (Trebitch, 2014: xix). Lefebvreovo promišljanje apstrakcije uvelike duguje Marxovom shvaćanju apstraktnog rada, kao rada lišenog kvalitativnih razlika i reduciranog na kvantitativnu mjeru društveno potrebnog vremena, prema čemu se ovaj materijalni proces apstrakcije manifestira u dominantnim modovima moderne misli, kao i Heideggerovoj kritici tehnološke reprezentacije prema kojoj apstraktni način otkrivanja zbiljnosti, tzv. uokvirivanje, nudi ekskluzivan pristup određenom realitetu (Wilson, 2013: 366-367). Marx u *Osnovnim crtama kritike političke ekonomije* objašnjava kako su ljudi oduvijek radili, no kako je apstraktni rad, kao nešto kvantitativno, mjerljivo vremenom i djeljivo, postao moguć tek kad su to dopustili društveni, ekonomski, politički i tehnološki uvjeti. Zato, tvrdi Marx, apstrakcija rada postaje stvarna u praksi te, sukladno tomu, možemo govoriti o *stvarnoj apstrakciji* (Marx prema Stanek, 2008: 67). Pitanje apstrakcije, točnije onoga što Marx naziva *stvarnom apstrakcijom* postaje jedna od ključnih alatki kojom Lefebvre analizira urbanističku i arhitektonsku praksu kapitalizma druge polovice dvadesetog stoljeća, te je uvelike inspiriralo kreiranje koncepta *apstraktnog prostora* koji je jedan od temeljnih koncepta teorije produkcije prostora. Kako zaključuje Stanek:

apstraktni prostor i apstraktni rad su, prema tome, rezultat niza ekonomskih, društvenih, političkih, tehnoloških i kulturnih razvoja. Marx i Lefebvre pokazuju kako je ove razvoje pratila promjena na emocionalnoj i osnovnoj razini: oni nisu samo percipirani i zamišljeni, već su življeni na svakodnevnoj razini. Marx opisuje radnikov osjećaj ravnodušnosti spram određenog posla koji mu ili joj ne može više pružiti osobni identitet. Sto godina kasnije, Lefebvre piše kako apstraktni prostor nije samo percipirani proizvod kapitalističkih prostornih praksi i projekcija reprezentacija prostora koju su osmislili urbanisti, već da su življene prakse onih koji nastanjuju ovaj prostor same po sebi apstrakcija

(Stanek, 2008: 70).

Može se tvrditi kako su Marxova teorija alijenacije i koncept stvarne apstrakcije inspirirale Lefebvreovu kritičku misao o moderni, no preostaje raspraviti metodu koju

primjenjuje na objašnjenje kapitalističke zbilje dvadesetog stoljeća. Kao snažni advokat hegelijanskog marksizma Lefebvre je zagovarao primjenu dijalektičke metode kao jedine moguće za akumuliranje totalnog znanja o određenom fenomenu. Baš kao što je bio slučaj s Marxovom teorijom alijenacije koju reinterpreтира u skladu sa svojim kritičkim projektom, tako je i slučaj s dijalektičkom metodom koju, uz bitne modifikacije koje su predmet teorijskih rasprava, preuzima od Hegela. No prije rasprave o Lefebvreovoj primjeni dijalektičke metode, treba raspraviti njene karakteristike u kontekstu Hegelove filozofije.

Dobar uvid u Hegelovu dijalektičku metodu je Lefebvreov *Dijalektički materijalizam* (2009a)⁹. Lefebvre raspravu, pozivajući se na Hegelovu *Povijest filozofije*, započinje distinkcijom između formalne i dijalektičke logike. Formalna logika teži determinirati djelovanje razuma kao nečega nezavisnog od iskustvenog te ona, prema tome, izučava čisto analitičke transformacije, odnosno zaključivanja u kojima se misao bavi samom mišlju (Lefebvre, 2009a: 9). Stoga se, prema Shieldsu, formalna logika bavi formama i pravilima operacija, umjesto samim sadržajem logike (Shields, 1999: 112). Primjerice, ako A jest A te ako A jest B, a B jest C, tada je A ujedno i C, no ovako postavljena „misao se kreće unutar sebe, s minimumom sadržaja, uvijek spremna riješiti se sadržaja i nikad prikupiti novi sadržaj; ona ne posjeduje rizik greške“ (Lefebvre, 2009a: 9). Bitna stavka u razumijevanju formalne logike i onoga što Lefebvre naziva stvarnom logikom, ili logikom sadržaja, je sam odnos formalne logike i (njeno) sadržaja. Formalna logika, tvrdi Lefebvre, ne može bez sadržaja, ona ga može razbiti u komadiće i reducirati, ili ga pak učiniti apstraktnijim nego što jest, ali se nikada u cijelosti ne može osloboditi sadržaja ili kao što to stoji u Hegelovom citatu bez reference, „identitet praznine se ne može niti formulirati“ (Lefebvre, 2009a: 10). No formalna logika ne uzima u obzir negaciju koncepata, ne-A, niti njihovu transformaciju, A postaje B, te je slijepa prema samom sadržaju, iako je o njemu ovisna (Shields, 1999: 112). Suprotno formalnoj logici, dijalektička metoda uzima u obzir kontradiktornosti sadržaja, kao i transformaciju koncepata, ili čuveni *treći pojam*, odnosno *sintezu*, koja definira dijalektičku logiku. Kako Lefebvre tvrdi:

koncept trećeg pojma odlučno reagira na kontradikciju koja prestaje biti apsurdnost, oklijevanje i oscilacija ili zbrka misli. „Nužan“ konflikt između ograničenih determinacija iznosi se na vidjelo; relacija između kontradiktornih koncepata lucidno se uspostavlja. U sadržaju i formi misli, pokret ima antagonističku strukturu. Postajanje, sa svojim „drugim“ prolazi kroz konfliktne termine, konfrontira

9 Ova knjiga, originalno objavljena 1939. pod nazivom *Matérialisme Dialectique*, bila je odgovor na Staljinov *Dijalektički i Historijski Materijalizam*, zbog čega je Francuska Komunistička Partija, koja je u tim godinama prihvatila sovjetsku teorijsku dogmu, uništila više-manje sve što je preostalo od printanja prvog izdanja (Shields, 1999: 109-110).

svakoga od njih, na svojoj razini i u svojim stupnjevima koji su u sukobu s njim i, konačno, nadilazi njihovu opoziciju stvaranjem nečeg novog

(Lefebvre, 2009a: 20).

Dijalektičko mišljenje, prema tome, podrazumijeva prepoznavanje činjenice da je društvena zbilja obilježena kontradikcijama te da, prema tome, ona može biti spoznata jedino razumijevanjem navedenih kontradikcija (Schmid, 2008: 30). Iz navedene rasprave može se iščitati Lefebvreov antagonizam spram formalne logike, ali i filozofije kao takve. Na kraju, ne smijemo zaboraviti da uz politički projekt totalne de-alijenacije, zagovara i stručni ili epistemološki projekt osvjetljavanja filozofije, odnosno nadilaženje filozofije na razinu *metafilozofije*, gdje je i Hegelov idealizam bio meta oštih Lefebvreovih kritika. Možda za razumijevanje ambivalentnog odnosa Lefebvreovih i Hegelovih filozofija može poslužiti pojam sinteze u svom izvornom značenju, točnije pojam *aufheben* za kojeg je Lefebvre tvrdio da je ključ za razumijevanje Hegelove filozofije. Iako bi se ovaj pojam u hrvatskom jeziku preveo kao transcendiranje ili nadilaženje, njegovo izvorno značenje u njemačkom jeziku je dvojako te ono „s jedne strane znači nešto sačuvati i održavati, ali istovremeno i uzrokovati prestanak te stati na kraj [...] Prema tome, ono šta je nadiđeno je istovremeno sačuvano“ (Hegel prema Schmid, 2008: 30). Iz ove njemačke definicije pojma možemo tvrditi kako je dijalektičko prepoznavanje kontradikcija jedna od odlika Lefebvreova kritičkog projekta, ono je ono što je sačuvano, no Lefebvreova dijalektička metoda, istovremeno, ne funkcionira po modelu *teza-antiteza-sinteza* te je, sukladno tome, Lefebvreova dijalektička metoda ono što je „nadišlo“ Hegelovu dijalektiku.

Lefebvreova dijalektička metoda nije ništa manje nego pokušaj akumuliranja totalnog znanja o društvenom realitetu. Vidjeli smo kako Hegelova dijalektika funkcionira tako da se postave dva kontradiktorna koncepta čija se kontradikcija nadilazi i konzervira u sintezi. Suprotno ovoj epistemološkoj postavci, Lefebvreova dijalektička metoda, ili trijada, odnosno trodimenzionalna dijalektika kako ju pojedini autori nazivaju, sastoji se od tri dijalektički povezana koncepta. Interpretacija ove metode rezultirala je značajnom razinom teorijske konfuzije. Razlog tomu je, s jedne strane, postmoderna (re)formulacija (Soja, 2010) ove metode, a s druge strane, činjenica da Lefebvre, barem u prevedenoj literaturi, nije posvetio značajnu pažnju epistemološkim pitanjima glede konstrukcije i primjene ove metode. Međutim, obnovljeni interes za Lefebvreovom teorijom produkcije prostora rezultirao je publikacijom nekoliko zbornika, *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre* (2008) te *Urban Revolution Now: Henri Lefebvre in Social Research and Architecture* (2014), gdje se uvelike rješavaju prijeporne točke u njenoj interpretaciji.

Prema Schmidovoj interpretaciji Lefebvreove trijade, za koju držimo da je najpreciznija, društvena praksa konstituira prvi moment koji stoji u kontradikciji s drugim momentom kojeg čine znanje i jezik, koje Lefebvre shvaća kao apstrakciju, dok treći

moment čine poezija i želja za nadilaženjem konkretne zbiljnosti, shvaćeni ne kao metafizički entiteti, već kao rezultat kreativne prakse i aktivnosti (Schmid, 2008: 33). Svaki od triju postavljenih termina

može se razumjeti kao teza i svaki od njih se referira na ostala dva termina koji bi bez njih bio puka apstrakcija. Ova trijada ne završava sintezom kao u Hegelovom sistemu. Ona spaja tri momenta koji su međusobno različiti bez njihovog pomirenja u sintezi – tri momenta koja postoje u interakciji, konfliktu ili savezništvu jedni s drugima. Prema tome, tri koncepta ili momenta pretpostavljaju jednaku važnost i svaki zauzima sličnu poziciju u odnosu s drugima.

(Schmid, 2008: 33).

Prikazana trijada najpoznatija je zbog svoje uloge u teoriji produkcije prostora, iako je treći pojam epistemološki lajtmotiv koji Lefebvre primjenjuje gotovo u svom čitavom opusu, bilo da je riječ o jeziku, ritaminalizi, svakodnevicu ili nekoj od tema kojima se bavi u svojoj intelektualnoj karijeri. Zbog toga tvrdnje da je riječ o „prostornoj dijalektici“ (Shields, 1999) unose element zbrke u pokušaj da se sistematizira Lefebvreov opus. Unatoč tomu, Shields iznosi zanimljiv model interpretacije Lefebvreove trijade prema kojemu kontradikcije triju postavljenih termina završavaju u tzv. analitičkoj sintezi kojom se otkriva društveni totalitet. Ovaj model interpretacije Lefebvreove trijade, upućuje na snažnu analitičku vrijednost koju ovaj teorijski model ima za interpretaciju i analizu društvene zbilje, ili za otkrivanjem totalnog znanja o društvenom fenomenu, što je Lefebvre postavio kao jedan od ciljeva svog kritičkog projekta. Za razliku od Hegelove i Marxove dijalektičke metode kojom su ovi autori postavljali takozvani proces postojanja, Lefebvreova dijalektička metoda je, kako ističe Schmid, analiza postojanja. Ova „analitička metoda omogućuje otkrivanje ili prepoznavanje značenja, horizont postojanja, mogućnosti, nesigurnosti i prilika. On dozvoljava formulaciju strategije – bez sigurnosti o postizanju cilja“ (Schmid, 2008: 34). Analitička vrijednost ovog modela, kao i ambiciozan cilj za generiranjem totalnog znanja o određenom fenomenu, do svog su izražaja, u kontekstu Lefebvreova opusa, najviše došli u teoriji produkcije prostora u kojoj je prikazana kao građevni blok u konstrukciji teorije. Iznosena interpretacija alijenacije, kao i karakteristike Lefebvreove dijalektičke metode, omogućuju nam početak rasprave o teoriji produkcije čiji će elementi detaljnije biti izneseni u nastavku rada.

4. TEORIJA PRODUKCIJE PROSTORA

Ovisno o matičnoj disciplini, svaki će autor drugo Lefebvreovo djelo smatrati njegovim *magnum opusom*. Međutim, dva su djela koja možemo smatrati centralnim u njegovom opusu, a to su, prije svega, *Kritika svakodnevnog života* i *Produkcija prostora*. Zbog specifičnosti Lefebvreove teorije poticajno ju je, kao što smo vidjeli, smjestiti u širi kontekst njegova opusa, kao i u kontekst marksističkih debata te sociološke i filozofske misli dvadesetog stoljeća. Unatoč tomu, barem kad je riječ o disciplinama koje u svom fokusu imaju pitanje prostora i urbanog, prije svega arhitekturi, urbanizmu i geografiji, prevladava privilegiranje *Produkcije prostora*. Ova privilegija ne dolazi bez svoje cijene jer se čitanjem ovog djela u izolaciji gubi teorijska dubina koju možemo spoznati jedino detaljnijim razumijevanjem Lefebvreove misli. Moguće da je kombinacija gore navedenog privilegiranja teorije produkcije prostora i fokus na donedavno nedovoljno razjašnjenu dijalektiku prostora, kao i činjenica da je englesko izdanje objavljeno 1991. rezultiralo u pojavi tri vala interpretacija Lefebvreove misli o gradu i urbanom. Kad je početkom sedamdesetih godina započeo brojne teorijske uvide u grad i urbano, Lefebvre je, zbog oštre Castellsove kritike *Urbane revolucije*, bio potisnut na marginu intelektualnog života, a njegova su djela, uključujući i *Produkciju prostora*, ostala zaboravljena u dominantnim akademskim tokovima sve do post-modernih reinterpretacija potaknutih Sojinim post-modernim geografijama i idejama o trećem prostoru (Schmid, 2014). Treći val interpretacija karakterizira, kako Schmid (2014) tvrdi, usmjerenost na pitanja konstrukcije teorije, otvorenost, čitanje čitavog opusa, ali i empirijska primjena kojom se teorija ispituje i nadograđuje.

Prilikom prikaza ove teorije slijedit ćemo kronologiju *Produkcije prostora*, ali ćemo izostaviti brojne historiografske analize koje Lefebvre provodi u knjizi. Razlog tomu je, uz zadane gabarite rada, tvrdnja da je riječ o kompleksnoj teoriji, čije se premise znaju izgubiti u iscrpnim historiografskim analizama, ali i činjenica da je

dobro dio Produkcije prostora posvećen razvijanju radikalne fenomenologije prostora kao humanističke baze iz koje se pokreće kritika uskraćivanja „prava na prostor“, individuama i zajednicama, pod apstraktnim spacijalizacijama ukorijenjenim u kapitalizmu i državnim tehnokratskim strukturama znanja

(Shields, 1999:146).

Svoj bogati teorijski uvid Lefebvre započinje čuvenim citatom „(društveni) prostor je (društveni) proizvod“ (Lefebvre, 1991: 26). Ključna stvar na koju je ovdje potrebno ukazati, a koja je, usudili bismo se reći, i razlog kreiranja teorije produkcije prostora, društveno je određenje prostora. Razlog tomu treba tražiti u privilegiranju onoga što Lefebvre naziva *mentalnim prostorom*, koji je kao što ćemo kasnije vidjeti tek jedna od

dimenzija u dijalektici prostora. Kako bismo u potpunosti razumjeli tezu o društvenom određenju prostora, nužno je raskrstiti sa shvaćanjem prostora kao nezavisnog materijalnog realiteta koji postoji „u sebi“ jer prostor „u sebi“ nikada ne može biti epistemološka polazna točka budući da prostor ne postoji sam „u sebi“, već je on proizveden (Schmid, 2008: 28). Epistemološko-filozofski razum, tvrdi Lefebvre, nije uspio razviti znanost o prostoru, već se, umjesto toga, produciraju opisi i fragmentirane činjenice o prostoru (Lefebvre, 1991: 7). Teorija koja je potrebna kako bi se kreiralo *totalno* znanje o prostoru je unitarna teorija kojom bi se objedinila različita polja koja su trenutno odvojena, a to su, prije svega, 1) fizičko polje (priroda, Cosmos), 2) mentalno polje (logičke i formalne apstrakcije) te 3) socijalno polje (Lefebvre, 1991: 11). Lefebvre je na ovu fragmentaciju prostora, kako u danom društvenom realitetu, tako i u znanosti i filozofiji, gledao kao teorijsku zabludu, ali i simptom ekonomske, socijalne, političke, tehnološke i kulturalne realnosti kapitalizma dvadesetog stoljeća (Stanek, 2008: 63).

Kako bismo razumjeli razlog zbog kojeg je napušten pokušaj kreiranja unitarne teorije prostora Lefebvre ističe važnost razumijevanja Hegelove filozofije. Prema Hegelu, tvrdi Lefebvre, historijsko vrijeme rađa prostor kojeg država okupira i nad kojim vlada, dok povijest ne ostvaruje arhetip razumnog bitka u pojedincu, već u koherentnom sustavu sastavljenom od institucija, grupa i sistema (zakon, moralnost, obitelj, grad, trgovina i dr.)¹⁰. Vrijeme je, prema tome, fiksirano u racionalnosti imanentnoj prostoru (Lefebvre, 1991: 21). Kraj povijesti ne označava nestanak produkta historiciteta već suprotno, produkt procesa produkcije kojeg pokreću znanje (koncept) i koji je orijentiran svijesti (jezikom, Logosom), dok nestaju povijest i vrijeme koje postaje dominirano repetitivom i cirkularnosti te je kao takvo obuhvaćeno uspostavom nepomičnog prostora koji je lokus ostvarenog razuma (Lefebvre, 1991: 21). Privilegiranjem samo jedne dimenzije u kreiranju teorije prostora negira se postojanje inherentne različitosti društvenog prostora i mentalnog prostora, prostora kojeg definiraju filozofija i matematika, ali i fizičkog prostora kojeg definira praktično-osjetilna aktivnost i percepcija (Lefebvre, 1991: 26). Sva društva, a time i svi oblici proizvodnje, proizvode svoje vlastite prostore, prema tome, Lefebvreov objekt istraživanja, bio on empirijske ili teorijske prirode, nisu stvari u prostoru, već produkcija samog prostora (Lefebvre, 1991: 37). Prostor je uvijek sadašnji prostor, dan kao neposredna cjelina, upotpunjen udruženjima i povezanostima u svojoj aktualnosti te su, sukladno tome, proizvod i proizvodnja dva nerazdvojiva aspekta, a ne dvije razdvojene ideje (Lefebvre, 1991: 37).

¹⁰ Zbog navedene fetišizacije prostora u službi države, filozofska misao (prije svega Marx, ali i Lukács i Husserl) nastojala je, tvrdi Lefebvre, restaurirati koncept vremena i privilegirati ga u odnosu na koncept prostora (Lefebvre, 1991: 21).

4.1 DIJALEKTIKA PROSTORA

Kako bi utjecao na navedene nedostatke dotadašnje misli u prostoru, Lefebvre skreće fokus s prostora kao produkta na samu proizvodnju prostora koju analizira pomoću svoje poznate (prostorne) trijade¹¹. Ovaj teorijski model ukratko je upisan u uvodnom poglavlju *Produkcije prostora* i predstavlja jedan od najvećih Lefebvreovih doprinosa socijalnoj teoriji. Međutim, kako to često biva slučaj s lefebvreijanskim konceptima, ovaj model je „šturo“ napisan zbog čega su bili potrebni izvjesni interpretativni napori kako bi se njegovo stvarno značenje rekonstruiralo, dok je sama dijalektička logika koju Lefebvre ovdje primjenjuje, ostala predmet teorijskih debata. Ovaj dijalektički model, kako je opisan u *produkciji*, sastoji se od tri dimenzije:

- 1) *Prostorne prakse* koja podrazumijeva produkciju i reprodukciju, kao i specifične lokacije i spacijalne setove karakteristika društvenih formacija. Prostorna praksa osigurava kontinuitet i određeni stupanj kohezije. U pogledu društvenog prostora i odnosa između svakog člana društva s tim prostorom, ova kohezija omogućava garantirani stupanj sposobnosti i izvođenja.
- 2) *Reprezentacije prostora* koje su vezane za proizvodne odnose i za red koji ti odnosi nameću, ali i za znanje, znakove i kodove o prostoru.
- 3) *Prostora reprezentacije* koji podrazumijevaju složeni simbolizam (kodiran ili nekodiran) povezane s tajnom stranom društvenog života.

(Lefebvre, 1991:33)

Prostorna praksa podrazumijeva produkciju i reprodukciju specifičnih mjesta i prostornih cjelina prikladnih društvenoj formaciji, te ona doprinosi osiguravanju relativno kohezivnog društvenog kontinuiteta, kao i reprodukciju društvenih odnosa proizvodnje (Shields, 1999: 162). Sličnu interpretaciju koncepta nudi i Schmid, za kojeg je prostorna praksa koncept koji označava materijalnu dimenziju društvenoj aktivnosti i interakciji (Schmid, 2008: 36). Ona društveni prostor, u dijalektičkoj interakciji, proizvodi polako i sigurno dok ga ovladava i prisvaja (Lefebvre, 1991: 38). Iako je više vremena posvetio objašnjenju (i kritici) reprezentacija prostora i prostora reprezentacije, zanimljivo je, i za našu diskusiju poticajno, da Lefebvre kao primjer prostorne prakse daje svakodnevni život stanara u stambenim kompleksima:

¹¹ U literaturi nailazimo na pojmove trodimenzionalna dijalektika, trijada, prostorna dijalektika i dr. Ranije smo naveli kako je nazivanje ovog modela prostornom dijalektikom ili dijalektikom prostora redukcionizam, budući da je riječ o alatki koju Lefebvre koristi u dobrom dijelu svoje intelektualne karijere i koju primjenjuje na razna pitanja. Međutim, ovdje ćemo zbog prikaza *Produkcije prostora* uglavnom koristiti termin dijalektike prostora.

što je prostorna praksa u neo-kapitalizmu? Ona utjelovljuje blisku povezanost unutar percipiranog prostora, između svakodnevnog realiteta (svakodnevne rutine) i urbanog realiteta (rute i mreže koje povezuju mjesta za rad, privatni život i slobodno vrijeme). [...] „Moderna“ prostorna praksa, prema tome, može biti definirana, ako uzmemo ekstreman, ali značajan slučaj, svakodnevnim životom stanara u državno financiranom stambenom kompleksu

(Lefebvre, 1991: 38).

Iako iznosi tvrdnju da prostorna praksa može biti definirana svakodnevicom stanara u stambenom kompleksu, Lefebvre ne iznosi detalje ove definicije. Ovo još jednom upućuje na ranije navedenu važnost sinkronijskog i dijakronijskog te, prije svega, cjelovitog čitanja njegova opusa. Kad bismo u našem fokusu imali samo Produkciju prostora, koncept prostorne prakse ostao bi nedefiniran. No ako se prisjetimo koncepta *l'habitera* i *habitata*, tad koncept prostorne prakse, ako ga definiramo svakodnevicom stanara, postaje jasniji, a istovremeno obogaćujemo razumijevanje koncepta *l'habitera* i *habitata*. Dok *l'habiter* podrazumijeva aktivno življenje u gradu gdje grad postaje umjetničko djelo ili *oeuvre* proizašlo iz uporabne vrijednosti, *habitat* označava produkt racionalnosti kapitala i države, odnosno produkciju grada pod tehnokratskim diktatom. Međutim, ovako iznesena definicija prostorne prakse i navedenih koncepta *l'habitera* i *habitata* i dalje nema teorijsku dubinu dok se ne dovede u dijalektički odnos s preostala dva koncepta iz čuvene prostorne trijade, odnosno dijalektike prostora.

Reprezentacije prostora odnose se, prije svega, na znanja i diskurse o prostoru. One označavaju logiku i forme znanja, kao i ideološki sadržaj tih kodova te konceptualne prikaze prostora povezane s proizvodnim odnosima (Shields, 1999: 163). U Lefebvreovoj teoriji, reprezentacije prostora definirane su kao prostor znanstvenika, urbanista i arhitekata, odnosno svih onih koji definiraju ono što je življeno i percipirano onime što je (za)mišljeno, te su one, tvrdi Lefebvre, dominantni prostor u svim društvima ili načinima proizvodnje (Lefebvre, 1991: 38). Postoje dvije razine na kojima se uspostavljaju reprezentacije prostora. Jedna je razina diskursa i jezika kao takvog gdje se reprezentacije prostora uspostavljaju u vidu opisa, definicija i znanstvenih teorija o prostoru, dok druga razina uspostavljanja reprezentacija prostora označava karte, planove, informacije u fotografijama, kao i znakove (Schmid, 2008: 37). Iako je riječ o mentalnom prostoru, reprezentacije prostora za Lefebvrea uvijek imaju praktičan učinak. One interveniraju u i modificiraju prostorne teksture, stoga kao takve imaju suštinsku ulogu i poseban utjecaj na *produkciju prostora* (Lefebvre, 1991: 42). Reprezentacije prostora, vidjet ćemo kasnije, imaju važnu ulogu u shvaćanju prostora kao apstrakcije zbog čega su bile i meta oštrih Lefebvreovih kritika što i potvrđuje njegova tvrdnja da su one dominantni oblik prostora u svim načinima proizvodnje. Prema tome, bilo koja analiza prostora kapitalizma mora u obzir uzeti epistemološke postavke, a time i iskaze istinitosti, koje zajedno čine sve forme

znanja nužne za produkciju suvremenog prostora, ali i dovesti ih u dijalektički odnos s preostala dva elementa u dijalektici prostora.

Prostori reprezentacije odnose se na simboličku dimenziju prostora, što znači da se ova dimenzija produkcija prostora ne odnosi niti na jedan prostor kao takav, već na proces signifikacije gdje se prostor reprezentacije povezuje s (materijalnim) simbolom (Schmid, 2008: 37). Prostori reprezentacije označavaju direktno življen prostor kroz povezane mu slike i simbole gdje možemo tvrditi kako je on prostor samih korisnika i stanovnika, ali i umjetnika te filozofa (Lefebvre, 1991: 39). U Lefebvreovoj teoriji, u dijalektičkom odnosu s ostale dvije dimenzije produkcije prostora, prostori reprezentacije označavaju dominirani prostor, no unatoč tomu, tvrdi Shields (1999), oni su ključno polje u borbi za ostvarivanje nas kao *totalnih osoba*.

Prostori reprezentacije su živi: oni govore. Imaju afektivnu jezgru ili centar: Ego, krevet, spavaća soba, obitavalište, dom; ili: trg, crkva, groblje. Oni obuhvaćaju lokus strasti, akcije i življenih situacija te, prema tome, nužno impliciraju vrijeme. Zbog toga ih je moguće kvalificirati na različite načine: mogu biti usmjereni, situacijski ili relacijski zato što su esencijalno kvalitativni, fluidni i dinamični.

(Lefebvre, 1991: 42).

Ranije je istaknuto da u literaturi postoje prijepori oko epistemoloških postavki navedenog teorijskog modela. Oni se prije svega odnose na pitanje sinteze dijalektičke kontradikcije. U Hegelovoj dijalektičkoj metodi to bi značilo, primjerice, da su *reprezentacije prostora* i *prostori reprezentacije* u dijalektičkoj kontradikciji te da je, sukladno tomu, *prostorna praksa* sinteza te kontradikcije. Iako ovako shvaćena dijalektika prostora rješava mnoga otvorena pitanja u interpretaciji ovog modela, u literaturi, kako onoj izvornoj, tako i sekundarnoj, ne pronalazimo dokaze koji idu u prilog ovom shvaćanju. Vidjeli smo da je Lefebvre razvio svoju verziju dijalektike gdje je svaki od tri postavljena koncepta teza te da se referira na ostala dva koncepta bez kojih bi bio puka apstrakcija. Schmid (2008) ističe kako prema ovom modelu društveni prostor može biti shvaćen u relaciji prema tri dimenzije u modelu. Društveni se prostor prvo pojavljuje u prostornoj praksi kao mreža aktivnosti koja počiva na determinirajućoj materijalnoj bazi, zatim ova ista prostorna praksa, lingvistički definirana i demarkirana kao prostor, konstituira reprezentacije prostora, da bi konačno materijalni ustroj postao vozilom koje prenosi značenje ili prostor reprezentacije (Schmid, 2008: 37). Za navedeni se model s tri kontradiktorna termina ili dimenzije može, kao što to Shields pokazuje, tvrditi da se rješava u analitičkoj sintezi. Ovime je društveni prostor shvaćen kao totalitet čiju je produkciju (i proizvodnju) moguće spoznati analizom triju navedenih dimenzija: prostorne prakse, reprezentacije prostora i prostora reprezentacije.

Uz ovaj analitički model kojim se otkriva produkcija prostora, Lefebvre, u dijalogu s fenomenologijom, na nekoliko mjesta u literaturi uvodi trijadu percipirano – (za)mišljeno – življeno. Elden ističe kako Lefebvre ovu trijadu razvija iz dijalektičkog odnosa materijalizma i idealizma gdje je prostor istovremeno misaoni i materijalni konstrukt, a pojam življenog dijalektička sinteza ove kontradikcije (Elden, 2004a: 189-190). Iako ovo shvaćanje dijalektičkog modela nije kompatibilno s gore navedenim interpretacijama, držimo da je shvaćanje odnosa materijalizma i idealizma važno za razumijevanje Lefebvreovog teorijskog projekta. Jednu od važnijih uloga u ovom projektu odigrala je francuska fenomenološka tradicija, a posebno radovi Merlau-Pontyja i Bachelarda. Ovdje se kao jedno od ključnih pitanja javlja pitanje percepcije, no Lefebvre je bio skeptičan prema fenomenološkom shvaćanju percepcije zbog čega ovaj pojam kombinira s pojmom prostorne prakse kako bi pokazao da se percepcija ne odvija samo u umu, već je ona utemeljena na stvarnoj i proizvedenoj materijalnosti (Schmid, 2008: 38)¹². Za razumijevanje triju razina društvenog prostora (dijalektike prostora) važno je, ističe Lefebvre, uzeti u obzir tijelo, odnosno živućeg subjekta jer njegov odnos prema prostoru implicira njegov odnos prema njegovom tijelu i obrnuto. Prostor je uvijek jedinstvo između fizičkog, mentalnog i društvenog prostora, gdje se dimenzija fizičkog prostora odnosi na percepciju samog prostora, dimenzija mentalnog prostora odnosi se na znanja i logiku prostora, odnosno na (za)-mišljeni prostor, dok društveni prostor podrazumijeva direktno življeni prostor ispunjen značenjima koji je produciran i modificiran vremenom i praksom (Elden 2004a: 190). Prema tome, kad koristi trijade prostorna praksa-reprezentacija prostora-prostor reprezentacije, odnosno percipirano-(za)-mišljeno-življeno Lefebvre analizira istu stvar – društveni prostor:

trijada percipirano-(za)-mišljeno-življeno (u prostornim terminima: prostorna praksa, reprezentacije prostora, prostori reprezentacije) gubi svu silu ako se tretira kao apstraktni „model“. Ako ne može obuhvatiti stvarno, onda je njen smisao ozbiljno ograničen i nesvodljiv na ništa više nego na jednu od ideoloških medijacija između ostalog

(Lefebvre, 1991: 40).

Shvaćanje prostora kao apstrakcije nužno je za produkciju homogenizirajućeg prostora suvremenog kapitalizma te je kao takvo predmet Lefebvreove kritike, kako one političke, tako i one epistemološke. Sinteza političke kritike suvremenog kapitalizma i epistemološke kritike kojom secira ideološke postavke fragmentiranih znanosti i filozo-

¹² Lefebvreova skepsa prema fenomenološkom određenju percepcije proizlazi iz davanja primata subjektivnosti u fenomenološkoj teorijskoj tradiciji, ali i činjenici da je ova tradicija, kako ističe Lefebvre, i dalje snažno vezana za pojmove subjekta i objekta koji nisu i ne mogu biti u relaciji s pojmom društvene prakse.

fije jedna je od prepoznatljivijih karakteristika Lefebvreove teorije, a do svog je punog izražaja, usudili bismo se reći, došla upravo u *Produkciji prostora*. Kako bi ova tvrdnja bila jasnija, prikazat će se što podrazumijeva teza da je prostor stvarna apstrakcija, ne bi li se otvorili preduvjeti za stvaranjem diferencijalnog prostora utopijske drugosti i de-alijenacije.

4.2 APSTRAKTNI PROSTOR I PROSTOR KAO APSTRAKCIJA

Promišljanje i teoretiziranje prostora ne dolazi bez sebi specifičnih problema. Ovdje je korisno prisjetiti se koncepta fetiša, odnosno *fetišizma robe*, jer promišljanjem prostora, posredstvom filozofskih medijacija, praktični karakter prostora nestaje, a prostor postaje apsolutnom kategorijom (Lefebvre, 1991: 93). Prostor ovime postaje fetiš jer maskira i skriva sve sebi inherentne društvene odnose koje su, prema lefebvreijanskom shvaćanju, jedan od njegovih preduvjeta. Ovako fetišiziran prostor stvara dvije praktične apstrakcije: korisnike koji se ne mogu spoznati unutar danog prostora i misao koja se nije u stanju kritički postaviti spram samog prostora (Lefebvre, 1991: 93). Pojam (stvarne) apstrakcije jedan je od temeljnih pojmova u Lefebvreovoj teoriji, no kako bi se pojam u potpunosti shvatio i primijenio na pitanje prostora, nužno je secirati filozofske utjecaje pod kojima ga Lefebvre konstruira.

Ranije smo istaknuli kako je Lefebvre bio jedan od vodećih advokata hegelijanskog marksizma, stoga i ne čudi da je upravo Hegelova i Marxova misao formirala njegovo shvaćanje apstrakcije. Iako u *Produkciji prostora* raspravlja o Hegelovom konceptu *stvarne univerzalije* (eng. *concrete universal*), držimo da je Marxovo shvaćanje najamnog rada, kao apstrakcije koja je postala stvarna u praksi, uvelike formiralo njegovu misao o apstraktnom prostoru. Može se tvrditi kako je Marx politička inspiracija Lefebvreova teorijskog projekta, no njegova kritika prostora ne staje samo na shvaćanju prostora kao stvarne apstrakcije, već joj prethodi kritika onog što naziva kartezijskim prostorom. Descartesova tvrdnja da se svi problemi geometrije mogu reducirati na dužinu ravnih linija i vrijednosti jednadžbi implicira da je prostor nešto mjerljivo, kalkulabilno i numeričko čime je on reduciran na misao i kao takav je lišen bilo kakvog osjetilnog iskustva koje je potisnuto i zamijenjeno apstraktnim znanstvenim kvantifikacijama (Elden 2004a: 187). Uz činjenicu da je ovakvo mišljenje prostora za Lefebvrea dokaz alijenacije, ono je i preduvjet prostoru suvremenog kapitalizma.

Logos (grčko-rimski i judeo-kršćanski, revidiran od Descartesa i Hegela na filozofskoj razini te učinjen sofisticiranim na političkoj razini od strane moderne

države) postaje komplicirani instrument s jednim jedinim ciljem: reprodukcije proizvodnih odnosa.

(Lefebvre, 2020: 194).

Kartezijansko shvaćanje prostora kao nečeg kvantitativnog, mjerljivog i djeljivog nužno je da prostor postane robom jer, kako Stanek ističe „da bi postao robom prostor mora biti podvrgnut sistemu reprezentacije koji omogućava da bude podijeljen, mjerljiv i usporediv“ (Stanek, 2008: 70-71). Lefebvre, zajedno s drugim predstavnicima zapadnog marksizma, tvrdi da se proces apstrakcije manifestira u dominantnim modovima moderne misli gdje je naglasak tehnokratskog razuma na apstrakciji i kvantifikaciji, primjerice kartezijansko shvaćanje prostora i vremena kao homogenog i bezbrojno djeljivo, reprezentacijski izraz dominacije logike robe u kapitalističkim društvima (Wilson, 2013: 366).

Proces *apstrakcije* nužni je preduvjet proizvodnje prostora suvremenog kapitalizma kojeg karakterizira homogenost, no postavlja se pitanje kakav se to prostor proizvodi navedenim procesom? Ovdje nas Lefebvre odmah upozorava da apstraktni prostor nije homogeni prostor, ali da mu je homogenost cilj i orijentacija (Lefebvre, 1991: 287). Apstraktni prostor može se opisati kao prostor *produktivizma*. Lefebvre je, za razliku od ortodoksnog marksizma koji kritizira vlasništvo, postavio pitanje produktivizma kao jednog od objekta svoje kritike budući da je riječ o zajedničkom projektu kapitalističkih društava i društava realno-egzistirajućeg socijalizma (Wilson, 2013: 369). Ovdje je produktivizam definiran kao „ideologija rasta, beskonačnog rasta. To je ideja prema kojoj su problemi rasta i kvantitativizma koje uključuju esencijalni problemi, te da je strateški cilj beskonačni rast“ (Lefebvre, 1973: 100). Ovako shvaćen apstraktni prostor u sebi sadrži instrumentalne, urbanizirajuće, produktivističke i homogenizirajuće karakteristike (Wilson, 2013: 369). Nadalje, kad govorimo o apstraktnom prostoru, bitno je uzeti u obzir pitanje vremena. Apstraktni prostor u odnosu s vremenom, ističe Lefebvre, otkriva svoje ugnjetavačke i represivne karakteristike. On odbacuje vrijeme kao apstrakciju, osim kad je u pitanju rad koji proizvodi stvari i višak vrijednosti (Lefebvre, 2009b: 187).

Bilo bi redukcionistički i u skladu s priloženom dijalektičkom metodom pogrešno tvrditi kako suvremeni kapitalizam proizvodi isključivo apstraktni prostor. Zato je važno ukazati na distinkciju između *proizvoda* i *produkta*. Kako bi se započela ova rasprava, moramo se vratiti na Hegelovu i Marxovu filozofiju. U Hegelovoj filozofiji proizvodnja zauzima jednu od ključnih uloga. Prvo (apsolutna) ideja proizvodi svijet, zatim priroda proizvodi ljudska bića, dok ona, pomoću borbe i rada, proizvodi istovremeno povijest, znanje i svijest o sebi samima, a time i *duh* koji proizvodi inicijativnu i apsolutnu *ideju* (Lefebvre, 1991: 68). U marksizmu je, s druge strane, prisutna dvosmislenost pojma proizvodnje jer ona može biti shvaćena u užem i širem smislu. Proizvodnja shvaćena u širem smislu implicira činjenicu da su ljudi socijalna bića koja proizvode svoj vlastiti život, svijest i svijet, dok ona shvaćena u užem smislu označava proizvode, čime se napušta fi-

lozofska sfera i ulazi se u ekonomsku misao (Lefebvre, 1991: 68 – 69). Kad Lefebvre piše o *proizvodnji prostora*, on podrazumijeva proizvodnju shvaćenu u užem i širem smislu gdje je društveni prostor kao takav istovremeno rad i produkt rada (Stanek, 2011: 140). Kad je riječ o proizvodnji, tad je nužno razlikovati *rad* i *proizvod*. Svaki *rad* posjeduje sebi nešto nerazdvojivo i specifično, dok je *proizvod* lišen takvih karakteristika te on, za razliku od *rada*, može biti reproduciran zato što je rezultat repetitivne aktivnosti (Lefebvre, 1991: 70). Ovako shvaćen *rad* nije ništa drugo nego umjetničko djelo ili *oeuvre* iz rasprava o gradu kao *l'habiteru*. Ovom tvrdnjom otvoren je prostor za argumentaciju da je prostor doma *rad* shvaćen u širem, filozofijskom smislu, odnosno *rad* kao rezultat kreativne prakse, prepun specifičnosti čija proizvodnja nužno implicira vrijeme.

4.3 PROSTOR DOMA KAO DIFERENCIJALNI PROSTOR

Prikazana teorija produkcije prostora i preostali koncepti iz Lefebvreovog opusa, kao što su alijenacija, totalni čovjek, *l'habiter* i *habitat* omogućuju nam da započnemo raspravu o prostoru doma. No prije nego definiramo prostor doma, preostaje nam raspraviti posljednji dio teorije produkcije prostora, odnosno diferencijalni prostor. Ako apstraktni prostor karakteriziraju homogenizirajuća svojstva, redukcija prostora na mjerne jedinice, dominacija reprezentacija prostora i za(mišljenog) mentalnog prostora te, sukladno tome, ostvarivanje mogućnosti za njegovu komodifikaciju, odnosno davanje primata razmjenskoj vrijednosti tog prostora, tad je, u skladu s prikazanom dijalektičkom metodom, diferencijalni prostor inverzija gore navedenih karakteristika. Jedno od ključnih svojstava apstraktnog prostora je činjenica da je on „medij *razmjene* (s nužnom implikacijom zamjenjivosti) koji nastoji apsorbirati *uporabu*. [...] U ovom je prostoru raspoređen svijet roba sa svime što to podrazumijeva: akumulacija i rast, kalkulacija, planiranje, programiranje“ (Lefebvre, 1991: 307). Ovakvo shvaćanje prostora, ako smo dosljedni Lefebvreovoj dijalektičkoj metodi, možemo smatrati izvorom (prostorne) alijenacije. Prema tome, ako se sjetimo da alijenaciju možemo promišljati jedino u uvjetima potencijalne de-alijenacije, promišljanje alijeniranog apstraktnog prostora mora, u dijalektičkom ključu, uključiti i promišljanje de-alijeniranog diferencijalnog prostora (Wilson, 2013: 372). Ovdje moramo postaviti pitanje kakav je to de-alijenirani diferencijalni prostor? To je, u svakom slučaju, dijalektička negacija apstraktnog prostora te se, sukladno tome, može tvrditi da diferencijalni prostor karakteriziraju heterogena svojstva, dominacija prostora reprezentacije i življenog prostora. On je prostor kao *rad*, a ne prostor kao *proizvod*, te njega odlikuje dominacija uporabne vrijednosti i druge pozitivne karakteristike.

Ovako shvaćen diferencijalni prostor otvara nova pitanja, od kojih je najznačajnije ono može li se u određenom društveno-prostornom realitetu locirati ovaj tip prostora? Odgovor je afirmativan ako se prisjetimo uloge festivala u Lefebvreovom promišljanju

svakodnevice. Festival ili *la fête*, označava moment utopijske drugosti te je kao takav spontana kritika rutinizirane kapitalističke svakodnevice i iskaz de-alijenacije (Gardiner, 2000; Highmore; 2002, Lefebvre, 2014). U epistemološkim terminima festival nije ništa drugo nego društvena praksa, stoga kod lociranja diferencijalnog prostora moramo tražiti prakse de-alijenacije koje će nam otkriti diferencijalne prostore utopijske drugosti. Ako se podsjetimo Lefebvreova određenja pojma alijenacije, tad vidimo da ključnu ulogu u (revolucionarnom) projektu de-alijenacije, sukladno Nietzscheovoj filozofiji, ima kreativna praksa. Na pitanju *doma* kreativna praksa nužno implicira apropijaciju određenog prostora čime on postoje *rad* ili *oeuvre*, odnosno rezultat kreativne prakse proizašao iz življenog iskustva i uporabe. Kod promišljanja kreativne prakse valja se prisjetiti uloge koju dokolica igra u Lefebvreovoj kritici rutinizirane i otuđene svakodnevice. Ovdje Highmore (2002) iznosi primjer kampiranja koje je, kao i većina moderne dokolice, intimo povezano s komercijalizmom. No uz činjenicu da je dokolica u kapitalizmu komercijalizirana, ona u Lefebvreovoj teoriji označava potrebe drugačije od onih na radnom mjestu, te je kao takva negacija i spontana kritika postojeće zbilje (Highmore, 2002: 129). Nju istovremeno možemo gledati kao alijenaciju i moment de-alijenacije. Istu dijalektičku metodu moguće je primijeniti i na kreativnu praksu apropijacije prostora. U kontekstu produkcije prostora gdje je *l'habiter* reduciran na pojam *habitata*, ne ostaje puno prostora za kreativnu intervenciju u prostor. Ono što preostaje su mikro-intervencije koje su, u kontekstu *birokratskog društva kontrolirane potrošnje*, snažno komodificirane. Ovo se prije svega odnosi na intervenciju u prostor kroz njegovu dekoraciju gdje ključnu ulogu igra uporaba *roba* namijenjenih za tu praksu, primjerice namještaj, posuđe, razni ukrasi i dr. Iako je ovo nastavak alijenacije, ova praksa je istovremeno i moment de-alijenacije jer je ljudima omogućena kreativna intervencija u prostor čega su, u kontekstu dominacije reprezentacija prostora u njegovoj produkciji, lišeni.

Uz kreativnu praksu, važnu ulogu u procesu apropijacije određenog prostora kojim on postaje *domom* ili *obitavalištem*, igra vrijeme.

Dok priroda nije postala lokalizirana u nerazvijenosti, svako je mjesto pokazalo svoju starost te je, kao i deblo, nosilo znak godina koje su mu trebale da naraste. [...] Dolaskom moderne vrijeme je potisnuto iz društvenog prostora. Ono se bilježi isključivo mjernim instrumentima, satovima koji su izolirani i funkcionalno specijalizirani kao i ovo vrijeme. Življeno vrijeme gubi svoju formu i društveni interes – uz iznimku koju čini vrijeme potrebno za rad. Ekonomski prostor subordinira vrijeme sebi, dok ga politički prostor izbacuje kao nešto prijeteće i opasno (za moć).

(Lefebvre, 1991: 95).

Ovime se vrijeme nameće kao ključna dimenzija u onome što fenomenološka literatura naziva *obitavanjem* ili *osjećajem doma*. U svojoj raspravi o Heideggerovom predavanju *Building, Dwelling, Thinking*, Bormanis ističe kako zamjenom onoga što naziva *osjećajem doma* pojmom *obitavanja* otkrivamo važnu temporalnu dimenziju u shvaćanju doma jer „biti doma znači obitavati tamo, *ostati* tamo u doglednoj budućnosti“ (Bormanis, 2019: 25). Dok dimenzija temporalnosti uvelike utječe na apropijaciju određenog prostora, ne smijemo zanemariti pitanje sigurnosti. Ovdje moramo napomenuti kako tim pitanjem prije svega mislimo ekonomsku sigurnost, bilo da je riječ o najamnini ili kreditu. Ostanak u određenom prostoru u doglednoj budućnosti, uz dimenziju vremena, nužno implicira i sigurnost kako bi određeni prostor percipirali *domom*. Prostor doma je, prije svega, življeni prostor, a življene prostore, vidjeli smo ranije, proizvodimo kroz praksu i vremenitost gdje je jedno uvjetovano drugim. Opstrukciju navedenih dimenzija, u duhu Lefebvreovog teorijskog projekta, možemo promatrati kao (samo)-otuđenje. Sjetimo se Petrovića (1963) prema kojemu je čovjekova esencija njegova historijski kreirana mogućnost te je, sukladno tome, alijenacija čovjeka od njega samog alijenacija čovjeka od svojih historijski kreiranih mogućnosti. Historijski kreirane mogućnosti stanovanja odnose se na postignuta znanja i tehnologije nužne za (re)produkciju stambenog fonda, no dokle god će ovim procesom dominirati ekonomski i tehnokratski diskurs, *življenim* prostorima će dominirati *reprezentacije prostora*, a proizvodnja *domova* će se opstruirati.

5. ZAKLJUČAK

Pred nama se nalaze dva zadatka kako bismo zaključili ovaj rad. Jedan se odnosi za donošenje suda o ulozi stanovanja u Lefebvreovom teorijskom projektu, dok se drugi, više epistemološke prirode, odnosi za donošenje suda o korištenju Lefebvreove teorije u stambenim studijama ili u sociologiji stanovanja ako ćemo nastaviti s dodatnom fragmentacijom znanja. Kad je riječ o ulozi stanovanja u Lefebvreovom teorijskom projektu, tad možemo tvrditi da je ta uloga dvojaka. Neosporiva je činjenica da u kontekstu njegovog opusa nije razvijena koherentna i sistematična teorija stanovanja. Ono što nalazimo u njegovom opusu su koncepti *l'habiter* i *habitat* te koncepti koji su primjenjivi na pitanje stanovanja, primjerice dijalektika prostora. Koncepti *l'habitera* i *habitata* ne govore nam puno o samom stanovanju ako ih promatramo u izolaciji od ostatka Lefebvreova opusa. Međutim, ako postoji nešto što bismo mogli nazvati „studijama“ Lefebvrea, a vidjeli smo da je unazad dvadesetak godina produciran značajan broj radova o Lefebvreovoj teoriji, tad ovi pojmovi mogu odigrati jednu od važnijih uloga u debatama o utjecaju Heideggerove filozofije na Lefebvreovu *kritiku*. Ako pak ove pojmove dovedemo u relaciju s preostalim konceptima iz njegove teorije, primjerice s trijadom *prostorna praksa-reprezentacije prostora-prostor reprezentacije*, tad obogaćujemo razumijevanja koncepata *l'habiter* i *habitat*, ali i razumijevanje prostorne trijade kao takve. Rekonstrukciju teorije i interpretativne napore smatramo legitimnim zadatkom samim po sebi, a posebno kad je riječ o zahtjevnom autoru kao što je Lefebvre, stoga pozdravljamo rasprave na ovu temu te ističemo kako čitanje Lefebvreova opusa s fokusom na stanovanju, može dovesti do detaljnijeg razumijevanja već postojećih koncepata, ali i naizgled nepovezanih koncepata s pitanjem stanovanja kao što je, primjerice, koncept alijenacije. Uspostavljanje relacije između koncepta alijenacije s pitanjem stanovanja, a time i prostorom kao takvim, može dodatno proširiti shvaćanje alijenacije na isti način na koji je Lefebvre pitanje alijenacije proširio iz ekonomske sfere u svakodnevicu. Ovakav interpretativni napor jedini je način stjecanja *totalnog* znanja o određenom fenomenu, što je i sam Lefebvre postavio kao jedan od svojih teorijskih ciljeva, stoga bilo koju interpretaciju i re-interpretaciju u ovom smjeru smatramo plauzibilnom.

Kao jedan od zahtjeva u raspravi o mogućnosti teoretiziranja stanovanja naveo se povratak matičnim disciplinama za pronalazak teorija i koncepata primjenjivih na pitanje stanovanja (Kemeny, 1992), odnosno kreiranje *teorija o stanovanju* (Ruonavaara, 2017), stoga legitimnim smatramo ispitati primjenjivost Lefebvreove teorije na pitanje stanovanja. Međutim, prije bilo kakve teorijske rasprave, a nakon toga i empirijske primjene Lefebvreove teorije, nužno je uzeti u obzir njene epistemološke postavke, a to je, prije svega, njena dijalektička metoda. Pitanje dijalektičke metode u teorijskoj primjeni ne bi trebalo predstavljati pretjerani problem, no njeno uključivanje u nacrt istraživanja, ako smo dosljedni Lefebvreovoj verziji dijalektika s trima pojmovima, može predstavljati

značajan problem zato što je potrebnu uzeti u obzir tri različite i međusobno zavisne dimenzije određenog fenomena. Ovdje prije svega mislimo na dijalektiku prostora za koju smatramo da može biti značajan doprinos teoretiziranju stanovanja. Lociranje određene (prostorne) prakse te njeno povezivanje sa znanjem i diskursom o određenom fenomenu, kao i sa življenim iskustvom, čime u analitičkoj sintezi dolazimo do znanja, smatramo jednim od ključnih Lefebvreovih doprinosa shvaćanju prostora, ali i društvenoj teoriji uopće. Uzmimo u obzir pitanje podstanarstva. Podstanarstvo možemo smatrati *prostorom praksom* te, sukladno tome, dovesti i u dijalektički odnos s *reprezentacijama prostora*, primjerice GUP koji ne regulira broj katova zgrade čime značajno raste gustoća naseljenosti (Marčetić, 2020: 67), kao i s *prostorom reprezentacije*, odnosno simboličkim značenjima koje korisnici pripisuju tom prostoru kroz praksu, uporabu i vrijeme. Ovime u analitičkoj sintezi možemo otkriti smatraju li korisnici tog prostora taj isti prostor svojim domom ili ne, kao i otkrivanje skrivenih veza između ekonomske (ne)sigurnosti u određenom prostoru i simboličkog značenja koje se time pripisuje određenom prostoru. Epistemološki potencijal dijalektike prostora je golem, no on je u potpunosti ostvariv samo ako se pravilno koristi njegova dijalektička metoda. Ovime smo, nadamo se, objasnili sve epistemološke prijepore i dali poticaj daljnjoj interpretaciji Lefebvreove teorije, ali i njenoj empirijskoj primjeni.

LITERATURA

- Bormanis, E. (2019). Spaces of Belonging and the Precariousness of Home. *Puncta: Journal of Critical Phenomenology*. 2 (1). 19-32.
- Clapham, D. (2018). Housing Theory, Housing Research and Housing Policy. *Housing, Theory and Society*. 35 (2). 163-167.
- Elden, S. (2004a). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible*. London: Continuum.
- Elden, S. (2004b). Between Marx and Heidegger: Politics, Philosophy and Lefebvre's The Production of Space. *Antipode*. 36 (1). 87-105.
- Gardiner, M. (2000). *Critiques of everyday life*. London: Routledge.
- Goonewardena, K. (2008). Marxism and Everyday Life: On Henri Lefebvre, Guy Debord, and some others. U: Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., & Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre* (1st ed). London: Routledge.
- Highmore, B. (2002). *Everyday Life and Cultural Theory: An Introduction*. London: Routledge.
- Jevtić, N. (2018). Subjektivnost i prostor. Osvrt na Lefebvreov koncept „proizvodnje prostora“. *Filozofska istraživanja*. 38 (1). 45-57.
- Kemeny, J. (1992). *Housing and Social Theory*. London: Routledge.
- King, P. (2009). Using Theory of Making Theory: Can there be Theories of Housing? *Housing, Theory and Society*. 26 (1). 41-52.
- Kofman, E., Lebas, E. (1996). Lost in Transposition: Time, Space and the City. U: Lefebvre, H. *Writings on Cities*. (iii-lx). Oxford: Blackwell Publishing.
- Kurzweil, E. (2017). *The Age of Structuralism: From Lévi-Strauss to Foucault*. London: Routledge.
- Lefebvre, H. (1973). *The survival of Capitalism*. New York: Allison & Busby.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Lefebvre, H. (2009a). *Dialectical Materialism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2009b). Space: Social product and use value. U: Brener, N., Elden, S. (Eds.). *Henri Lefebvre: State, Space, World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2014). *Critique of Everyday Life: The One Volume Edition*. London: Verso.
- Lefebvre, H. (2016). *Marxist Thought and the City*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2017). Preface to the Study of the Habitat of the Pavillon. U: Elden, S., Lebas, Kofman, E. (Eds.) *Henri Lefebvre: Key Writings*. London: Continuum.
- Marčetić, I. (2020). *Stambene politike u službi društvene i prostorne (ne)jednakosti*. Zagreb: Pravo na grad.
- O'Neill, P. (2008). The Role of Theory in Housing Research: Partial Reflections of the Work of Jim Kemeny. *Housing, Theory and Society*. 25 (3). 164-176.
- Petrović, G. (1963). Marx's Theory of Alienation. *Philosophy and Phenomenological Research*. 23 (3). 419-426.
- Rouonavaara, H. (2017). Theory of Housing, From Housing, About Housing. *Housing, Theory and Society*. 35 (2). 1-15.
- Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space: Towards a three-dimensional dialectic. U: Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., & Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre* (1st ed). London: Routledge.
- Schmid, C. (2014). The Trouble with Henri: Urban Research and the Theory of the Production of Space. U: Schmid, L., Stanek, L. (Eds.). *Urban Revolution Now: Henri Lefebvre in Social Research and Architecture*. (1st. ed). London: Routledge.
- Simmel, G. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Shields, R. (1999). *Lefebvre, Love & Struggle*. London: Routledge.
- Soja, E. (2010). *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- Somerville, P. (2018). A Sceptic Looks Again at „Housing Theory“. *Housing, Theory and Society*. 35 (2). 242-245.

- Stanek, L. (2008). Space as concrete abstraction: Hegel, Marx, and modern urbanism in Henri Lefebvre. U: Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., & Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Eveyday Life: Reading Henri Lefebvre* (1st ed). London: Routledge.
- Stanek, L. (2011). *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Trebitsch, M. (2014). Preface. U: Lefebvre, H. *Critique of Everyday Life: One Volume Edition*. (v-xxv). London: Verso.
- Waite, G. Lefebvre without Heidegger: „Left-Heideggerianism“ qua contradictio in adiecto. U: Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., & Schmid, C. (Eds.). *Space, Difference, Eveyday Life: Reading Henri Lefebvre* (1st ed). London: Routledge.
- Wilson, J. (2013). The Devastating Conquest of the Lived by the Conceived: The Concept of Abstract Space in the Work of Henri Lefebvre. *Space and Culture*. 16 (3). 364-380.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*. 44 (1). 1-24.

SAŽETAK

Proizvodnja doma: teorijska konceptualizacija stanovanja s Henrijem Lefebvreom

Stanovanje je izrazito kompleksan i multidimenzionalan proces čije različite aspekte proučava niz posebnih sociologija, ali i različitih disciplina poput arhitekture, geografije i urbanizma. Može se tvrditi da je stanovanje lokus mikro i makro razina promišljanja društvenosti u kojemu se istovremeno prožimaju makro fenomeni poput financijalizacije i komodifikacije stanovanja te mikro fenomeni poput svakodnevnih praksi stanovanja, situiranosti subjekta i osjećaja sigurnosti kojeg povezujemo sa stanovanjem. Unatoč tomu, u literaturi dominira makro pristup koji, uz neupitan doprinos u svome polju, po strani ostavlja mikro-razinske fenomene i pitanje zašto se određeni prostori nazivaju domom. Polazeći od Lefebvreove *Produkcije prostora*, ali smještanjem ove teorije u kontekst njegova opusa, kao i unutar marksističkih, socioloških i filozofskih debata dvadesetog stoljeća, rad ispituje mogućnost teorijske i empirijske primjene Lefebvreove teorije na pitanje stanovanja, ali i ulogu stanovanja u Lefebvreovom teorijskom projektu. Zbog njene specifičnosti te velikog broja filozofskih i umjetničkih utjecaja ističe se važnost sinkronijskog i dijakronijskog čitanja Lefebvreove teorije, ali i nužnost rekonstrukcije Lefebvreove dijalektičke metode i njegovog shvaćanja alijenacije koje bitno modificira u odnosu na Hegela i Marxa. Lefebvreova verzija dijalektike s tri postavljena pojma epistemološka je postavka, a shvaćanje alijenacije kao opstrukciju mogućeg teorijski lajtmotiv koji prožimaju njegov opus, a time i teoriju produkcije prostora. Zbog toga se, kao preduvjet teorijskoj i empirijskoj primjeni teorije produkcije prostora, ističe nužnost pravilnog razumijevanja Lefebvreove dijalektičke metode.

Ključne riječi: alijenacija, dijalektika, proizvodnja prostora, stanovanje, Lefebvre

The Production of Home: A Theoretical Conceptualization of Housing with Henri Lefebvre

Housing is a complex and multidimensional process whose various aspects are studied by a number of sociologies and different disciplines, most notably architecture, geography, and urbanism. It can be argued that housing is the locus of micro-level and macro-level of the social theory, in which macro phenomena, such as the financialization and commodification of housing, and micro phenomena such as everyday housing practices, the subject's situatedness and the sense of security that we associate with housing are mixed. Despite this, the literature is dominated by a macro approach which, with an unquestionable contribution in its field, leaves aside micro-level phenomena and the question of why certain spaces are called home. Starting from Lefebvre's *Production of Space*, but placing this theory in the context of his work, as well as within Marxist, sociological, and philosophical debates of the twentieth century, the paper examines the possibility of theoretical and empirical application of Lefebvre's theory to the question of housing, as well as the role of housing in Lefebvre's theoretical project. Due to its specificity and a large number of philosophical and artistic influences, the importance of a synchronic and diachronic reading of Lefebvre's theory is highlighted, but also the necessity of reconstructing Lefebvre's dialectical method and his understanding of alienation, which he significantly modifies in relation to Hegel and Marx. Lefebvre's version of the dialectic with three set terms is an epistemological setting, and the understanding of alienation as an obstruction of the possible theoretical leitmotif that permeates his work, and thus the theory of the production of space. For this reason, as a prerequisite for the theoretical and empirical application of the theory of space production, the necessity of a proper understanding of Lefebvre's dialectical method is emphasized.

Keywords: alienation, dialectics, production of space, housing, Lefebvre